

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΜΠΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Διπλωματική Εργασία

Η πείνα της Κατοχής στη νεοελληνική πεζογραφία. Από τη γενιά του '30 στις μεταπολεμικές γενιές.

Νικολαΐδου Δήμητρα

A.M. 501781

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Β. Κούγκουλος

ΑΘΗΝΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2020

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Δήμητρας Νικολαΐδου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίας στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΜΠΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Διπλωματική Εργασία

Η πείνα της Κατοχής στη νεοελληνική πεζογραφία. Από τη γενιά του '30 στις μεταπολεμικές γενιές

Νικολαΐδου Δήμητρα
A.M. 501781

Επιτροπή επίβλεψης Διπλωματικής εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής
Θανάσης Β. Κούγκουλος

Συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια
Ευαγγελία Αραβανή

ΑΘΗΝΑ
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2020

Στη Μαρίνα

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω ειλικρινείς ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Αθανάσιο Κούγκουλο, ο οποίος στάθηκε δίπλα μου από την αρχή με τις πολύτιμες συμβουλές του, την αμέριστη βοήθεια και την συνεχή καθοδήγηση στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφικής μου αναζήτησης, καθώς και με τις καίριες παρατηρήσεις και συμβουλές του, καθ' όλη τη συγγραφική διαδρομή της εργασίας.

Αν ήμασταν άνθρωποι, θα 'πρεπε σε μερικά έστω σημεία να υπάρχει κάτι, ένα σημάδι για μαρτυρία και υπενθύμιση.

Γιώργος Ιωάννου *Το Γάλα*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά το αποτύπωμα που άφησε η κατοχική πείνα στη νεοελληνική λογοτεχνία. Αναμφίβολα η περίοδος αυτή σφραγίστηκε από αυτό το συλλογικό τραύμα που κόστισε τη ζωή σε περισσότερους από 45.000 ανθρώπους και πήρε τέτοιες προεκτάσεις στην ψυχολογία όσων επιβίωσαν, ώστε Κατοχή και πείνα να λειτουργούν συνδηλωτικά. Μελετήθηκαν έργα από τρεις λογοτεχνικές γενιές που συναντώνται σε μια κοινή θεματική. Σε ορισμένα έργα η πείνα για να εγείρει τα επαναστατικά αντανακλαστικά του χειμαζόμενου λαού, ενώ σε άλλες είναι κίνητρο για προδοτική δράση. Άλλοι συγγραφείς επιλέγουν να αναδείξουν το τραύμα που τους άφησε η πείνα στο κατοπινό βίο. Συνάμα θα δούμε ήρωες που αντιμετωπίζουν με νοσταλγική διάθεση τα χρόνια της πείνας, εποχή πριν η κοινωνία του καταναλωτισμού σαρώσει τις αξίες και το πνεύμα αντίστασης που διήπε εν πολλοίς τα χρόνια της Κατοχής. Ταυτόχρονα με την παρουσίαση της εκάστοτε πλευράς της πείνας που αναδεικνύει ο κάθε πεζογράφος, παρεμβάλλονται γλωσσικές και υφολογικές επισημάνσεις που σχετίζονται με τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες έζησαν οι δημιουργοί και διαμόρφωσαν τις επιλογές τους.

Λέξεις-κλειδιά: πείνα, Κατοχή, Αντίσταση

Abstract

This essay focuses on the way the experience of hunger during the occupation is depicted in modern Greek literature. There is no doubt that this period was marked by the collective trauma of hunger that cost the life of more than 45000 people and had a tremendous psychological influence on those who survived, resulting in a connotative relationship between the words hunger and occupation in Greek language. The material studied is work from three literary generations, underpinned by a common theme while not connected by narrative techniques and expressional means.

In some of these works, hunger functions as a powerful force that awakens the revolutionary instincts of the suffering people, while in other works hunger is not a strong enough reason to lead characters to join the resistance. Some of the authors create characters that can do anything to avoid this enemy, while others choose to show how this experience has left a trauma that extends to their whole lives. Additionally, we meet characters that take a nostalgic look at the years of hunger, a time before consumerism swept away the values and the spirit that were dominant during the years of the occupation. At the same time as presenting the different ways that hunger is depicted and treated in the literary works, observations are made in relation to the linguistic and narrative techniques of the authors.

Keywords: hunger, occupation, resistance

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vii
Abstract.....	viii
1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	1
1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	5
1.3. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ: Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ	8
2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ	12
2.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 30΄.....	12
2.2. ΛΙΛΙΚΑ ΝΑΚΟΥ	14
2.3. ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ.....	18
2.4. ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ.....	21
3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	26
3.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ.....	26
3.2. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ	27
3.3. ΝΙΚΟΣ ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ	36
3.4. ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ	39
4ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	43
4.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ	43
4.2. ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	44
4.3. ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΚΚΑΣ.....	52
4.4. ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΧΤΣΗΣ.....	57
5ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	59
5.1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	59
Βιβλιογραφία.....	62
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ	67

1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή εστιάζει στην κατοχική πείνα και στο αποτύπωμά της στη νεοελληνική πεζογραφία. Γι' αυτό η επιλογή των κειμένων που περιλαμβάνονται δεν αφορά μόνο σε μυθιστορήματα ή μόνο σε διηγήματα, καθώς γίνεται με κριτήριο το προς μελέτη θέμα. Ο αναγνώστης της νεοελληνικής πεζογραφίας γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι το βίωμα αυτό θα πρέπει να χάραξε ανεξίτηλα τους ανθρώπους που έζησαν την Κατοχή, ώστε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να μην λείπουν αναφορές ή εκτενείς περιγραφές για την πείνα από σχεδόν κανέναν πεζογράφο τουλάχιστον της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Τέτοια έργα μελετά και η εργασία αυτή, με γνώμονα αφενός την αισθητική τους αξία και αφετέρου την προσπάθεια ανάδειξης μιας διαφορετικής κάθε φορά πτυχής του θέματος.

Οι πεζογράφοι των οποίων τα έργα μελετώνται ανήκουν σκοπίμως σε τρεις λογοτεχνικές γενιές: τη γενιά του '30, την πρώτη και τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Ωστόσο, όσο κι αν ορισμένες αποκλίσεις στα προς εξέταση έργα είναι εμφανείς και εύλογες, δεν μπορεί να μη θεωρηθεί εύστοχη η παρατήρηση πως οι ανθρώπινες ηλικίες διαιρούν, αλλά τα ανθρώπινα έργα ενώνουν.¹

Οι νέοι λογοτέχνες της Γενιάς του '30 φιλοδόξησαν ενσυνείδητα να αποτελέσουν την πνευματική πρωτοπορία του τόπου που θα καθοδηγούσε πνευματικά όλο τον ελληνισμό.² Είναι η γενιά που δικαίωσε το αίτημα της καλλιτεχνικής ανανέωσης και ερχόμενη σε διαρκή επαφή με τα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά ρεύματα υπήρξε ο φορέας του μοντέρνου. Ο Λίνος Πολίτης επισημαίνοντας αυτή την ανανέωση στην πεζογραφία κάνει λόγο για την απομάκρυνση της νέας Γενιάς από την καθυστερημένη επιβίωση της ηθογραφίας.³ Ως προς την πεζογραφία, κύριος εκφραστικός τρόπος υπήρξε το μυθιστόρημα, ένα μυθιστόρημα στραμμένο στον εσωτερικό κόσμο των ηρώων που τους περιβάλλει ο αστικός βίος. Είναι, ωστόσο, αυτονόητο ότι οι μεταπολεμικές συνθήκες έδωσαν ένα κοινό χαρακτηριστικό στους λογοτέχνες, την έντονη πολιτικοποίησή τους, γεγονός που επέδρασε καθοριστικά στην εκ νέου ανανέωση της θεματολογίας και την βαθμιαία εγκατάλειψη του λυρικού ύφους.

Στην εργασία αυτή από τη Γενιά του '30 εξετάζονται διηγήματα της Λιλίκας Νάκου, του Στρατή Μυριβήλη και της Διδώς Σωτηρίου με το κριτήριο που αναφέρθηκε παραπάνω.

¹ Π. Μουλλάς, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο 1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία, 10-12 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα 2002: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σ. 342.

² Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα 2007: Βιβλιόραμα, σσ.183-185.

³ Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1998: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ.302.

Η Διδώ Σωτηρίου ανήκει ληξιαρχικά στη γενιά αυτή, αν και εμφανίζεται στα Γράμματα πολύ αργότερα. Καθώς, όμως, το έργο της παρουσιάζει αισθητικές συγγένειες με τη Γενιά του '30, έχει προταθεί και η ένταξη της στους ενδιαμέσους πεζογράφους. Και οι τρεις συγγραφείς -εδώ- επιλέγουν τη μικρή φόρμα του διηγήματος για να αναπλάσουν λογοτεχνικά τις εμπειρίες και τα τραύματα της Κατοχής.

Ως προς τις επόμενες δύο λογοτεχνικές γενιές, ο διαχωρισμός τους γίνεται με κριτήριο τον τρόπο που βίωσαν τον πόλεμο, την Κατοχή την Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Έτσι, όσους ο πόλεμος τους βρήκε σε ενήλικη περίοδο τους κατατάσσουμε στην πρώτη γενιά, ενώ όσοι βίωσαν την Κατοχή και τον Εμφύλιο ως παιδιά, εντάσσονται στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά.⁴ Οι λογοτέχνες της πρώτης γενιάς συμμετείχαν ως επί το πλείστον ενεργά στα γεγονότα του καιρού τους με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Δ. Χατζή, τον Σ. Τσίρκα και τον Ν. Κάσδαγλη, που μικρό τμήμα του έργου τους περιλαμβάνεται στην εργασία αυτή. Και οι τρεις αποτύπωσαν τη συμμετοχή τους αυτή στο έργο τους με έντονα στοιχεία αυτοαναφορικής αφήγησης, ρεαλιστική γλώσσα και αφηγηματική τεχνική -τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα επιλεγόμενα εδώ έργα- με το βλέμμα έντονα στραμμένο στον έξω κόσμο, στο τοπίο της ιστορίας και της πολιτικής, σε αντίθεση με την προκάτοχο Γενιά.

Από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά αντλούνται αποσπάσματα διηγημάτων και μυθιστορημάτων που σχετίζονται με την κατοχική πείνα του Γιώργου Ιωάννου, του Μάριου Χάκκα και ένα μικρό απόσπασμα από το *Τρίτο Στεφάνι* του Κώστα Ταχτσή, καθώς τίθεται το θέμα της εξοικείωσης με το θάνατο και τις εικόνες της εξαθλίωσης.

Από τη λογοτεχνική Γενιά του 30' επιλέγονται τα διήγηματα της Λιλίκας Νάκου γιατί το κατοχικό δράμα βιώνεται από παιδιά, μέσα από έναν λόγο συναισθηματικό, συχνά λυρικό, χωρίς εξάρσεις. Τα διηγήματά της δεν στέκονται μοιρολατρικά απέναντι στο ιστορικό γεγονός που έπληξε την Ελλάδα, αλλά αναδεικνύουν την πάλη για ζωή των μικρών παιδιών για την οποία η αφηγήτρια μιλά με κεκαλυμμένο θαυμασμό. Ανακύπτει η πλευρά της πονηριάς για να εξασφαλιστεί η επιβίωση, θέμα που θα φανεί και τις επόμενες δεκαετίες στο έργο του Ιωάννου ως προσωπική μνήμη. Το γεγονός ότι τα διηγήματα αυτά γράφτηκαν με σκοπό την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης στο εξωτερικό και την αποστολή άμεσης βοήθειας σε τρόφιμα, φανερώνει ότι η Νάκου συνομιλεί με την υλιστική θεώρησης ιστορίας που βλέπει την Τέχνη όχι ικανή να αλλάξει τον κόσμο, αλλά ικανή να αποτελέσει ενεργό στοιχείο προς την κατεύθυνση αυτή. Η ιδιαιτερότητα των διηγημάτων αυτών συγκριτικά με τα υπόλοιπα που μελετώνται στην εργασία αυτή έγκειται στο γεγονός ότι γράφονται εν μέσω της Κατοχής.

---

⁴ Θ. Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως Λογοτεχνικός Μύθος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, σσ. 106-109.

Το βίωμα παρουσιάζεται αδιαμεσολάβητο από τον χρόνο και αυτό είναι φανερό στις περιγραφές της, ένα γνώριμο στοιχείο της γενιάς της.

Η Διδώ Σωτηρίου επιλέγεται για αναδείξει μέσα από τα δύο μικρά διηγήματα μια άλλη πτυχή της κατοχικής πείνας, αυτή της αντίδρασης του ανθρώπου μπροστά στα μεγάλα γεγονότα του καιρού του. Τίθεται έμμεσα στον αναγνώστη το ερώτημα κατά πόσο η πείνα υπήρξε επαρκής συνθήκη κινητοποίησης των μαζών στη διάρκεια της Κατοχής, σε ποιο βαθμό και από ποια σκοπιά κινητοποιήθηκε η κάθε κοινωνική τάξη και πώς οι προπολεμικές αξίες διαμόρφωσαν, επηρέασαν ή και καθόρισαν εντέλει τη συμμετοχή αυτή. Το ζήτημα της συμμετοχής στην Αντίσταση ιδωμένης από τη σκοπιά της τάξης ανακύπτει έντονα και στο έργο του Μάριου Χάκκα, ο οποίος αποδίδει την παλλαϊκή αντιστασιακή δράση του συνοικισμού της Καισαριανής στην καθολική πείνα που τον έζωσε, ενώ αργότερα λόγω της υλικής αφθονίας επήλθε η παραίτηση από τον αγώνα για την κοινωνική απελευθέρωση και χειραφέτηση. Τα έργα συνομιλούν ακούσια, αφού και στα δύο τίθεται το ερώτημα της διεκδίκησης των συμφερόντων κάθε τάξης. Η Δ. Σωτηρίου, ωστόσο, πλάθει δυο ήρωες που ανήκουν στα μεσοαστικά στρώματα και αναδεικνύει τα διλήμματα της δικής τους τάξης.

Ο Στρατής Μυριβήλης, πατώντας όπως και οι δύο παραπάνω συγγραφείς στις τυπικές συμβάσεις του διηγήματος με έναν παντογνώστη αφηγητή, εισαγωγή, μέση, κορύφωση, λύση, επιλέγεται ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της Γενιάς του, αλλά και ως αντιπροσωπευτική περίπτωση συγγραφέα συντηρητικών πολιτικών πεποιθήσεων που κλήθηκε αναπότρεπτα να θεματοποιήσει την Κατοχή και την Αντίσταση. Ενώ στο διήγημά του δεν αναδεικνύει κάτι περισσότερο από το δράμα ενός ακόμη παιδιού της κατοχικής Αθήνας, στην ουσία με όσα δεν λέει αποκαλύπτει την πολιτική του ταυτότητα και την αδυναμία των ομοτέχνων του με παρόμοιες πολιτικές θέσεις να γράψουν για την περίοδο αυτή. Αυτό δεν αποτελεί παράδοξο, αν σκεφτούμε ότι το κύριο βάρος της Αντίστασης έπεσε στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, κάτι που όταν αποκρύπτεται απομακρύνεται από τις ρεαλιστικές προθέσεις των συγγραφέων.

Ως προς την πρώτη μεταπολεμική Γενιά, το έργο του Χατζή *Η Φωτιά* περιλαμβάνεται για να αναδείξει τη μια και μοναδική περίπτωση, στην παρούσα εργασία, ένοπλης πάλης με αντικείμενο διεκδίκησης την τροφή! Είναι ένα δείγμα μιας λογοτεχνικής απόπειρας να εξιστορηθεί ο αγώνας των ανθρώπων για την απελευθέρωσή τους από κάθε εξουσιαστικό μηχανισμό. Επιλέγεται εκτός των άλλων γιατί είναι το μόνο ανάμεσα στα υπό εξέταση κείμενα που διαθέτει την κομμουνιστική αισιοδοξία της αλλαγής των καιρών. Ιδιαίτερο σημείο στα άλλα έργα του Δ. Χατζή είναι ότι η πείνα άλλαξε καθοριστικά τη συνείδηση και την κοσμοθεωρία των ηρώων του, γκρεμίζοντας έναν κόσμο παλιό με ιδέες ξεπερασμένες αλλά και δυσλειτουργικές για να αντιμετωπιστούν οι νέες συνθήκες ζωής. Τέλος, το διήγημά του «Ένα θύμα της Κατοχής» εντάσσεται στην παρούσα μελέτη γιατί αναδεικνύει το θέμα του μαυραγοριτισμού, της απάτης και της ένταξης ή της συνεργασίας με τα Τάγματα Ασφαλείας ως μέθοδο αποφυγής του βιολογικού αφανισμού και αργότερα ως μέθοδο κοινωνικής ανέλιξης. Επιλέγεται γιατί είναι το διήγημα που εγείρει τα όρια των δυνατοτήτων της ατομικής διεξόδου.

Υπό αυτή την έννοια το διήγημα παρουσιάζει θεματολογική συγγένεια με το διήγημα του Σ. Τσίρκα «Αλλόκοτοι Άνθρωποι», καθώς και εκεί ο πρωταγωνιστής, ο Θανάσης, για να αποφύγει τις συνέπειες της Κατοχής συνεργάζεται με την Ασφάλεια και απευθείας επομένως με τους Γερμανούς, συντρίβεται όμως και αυτός κάτω από το βάρος της επιλογής του. Τα άλλα δυο διηγήματα του Τσίρκα που μελετώνται παρακάτω επιλέγονται γιατί παρουσιάζουν την αίσθηση και την επιρροή που άφησε στο στρατό της Αιγύπτου, όχι το βίωμα, άλλα η πληροφορία της κατοχικής πείνας στην μακρινή γι' αυτούς Ελλάδα.

Για την επιλογή των έργων του Δ. Χατζή, έπαιξε ρόλο η πολιτική του στράτευση στο ΕΑΜ και τον ΔΣΕ και στο ΚΚΕ υπό την έννοια ότι πρόκειται για συγγραφέα που διοχεύτηκε στο έργο του την εμπειρία της οργανωμένης πάλης, αλλά και την ιδεολογική του τοποθέτηση. Με βάση το ίδιο κριτήριο επιλέχθηκε και το μυθιστόρημα του Ν. Κάσδαγλη, ο οποίος συμμετείχε σε δεξιές ένοπλες οργανώσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο Κάσδαγλης, μέσα από τον ήρωα που έπλασε, ανέδειξε τον βαθμό τυχαιότητας για την ένταξη στη μια ή την άλλη οργάνωση, για το οποίο δέχτηκε και τα πυρά του Δ. Χατζή. Ενδιαφέρον ακόμη προκάλεσε το γεγονός ότι η πείνα για τον Κάσδαγλη αποτέλεσε μέσον για να καταστεί σχετικά συμπαθής στον αναγνώστη ένας νέος που επέδειξε στην πορεία προδοτική δράση. Στην περίπτωση του Κάσδαγλη βεβαιώνεται όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε η αρχή της αντίφασης που εισηγείται ο Μάρξ και ο Ένγκελς, ότι οι πολιτικές απόψεις ενός συγγραφέα μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με όσα πραγματικά αποκαλύπτει.

Από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, εκτός από τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω για την ένταξη δυο διηγημάτων του Μάριου Χάκκα, πρέπει να προστεθεί και η ανανέωση της φόρμας του διηγήματος μέσω του σπασίματος της πλοκής και μέσω - στην περίπτωση του «Νερού» - της κατάρρευσης του παντογνώστη αφηγητή που αντικαθίσταται από μια αφήγηση με περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα και επομένως με ενισχυμένη την εξομολογητική διάθεση. Το ίδιο ισχύει και για τα διηγήματα του Γιώργου Ιωάννου. Είναι η γενιά που μετατοπίζει το ενδιαφέρον της από τη μια και ενιαία αφήγηση που διεκδικεί την «αλήθεια», στους χαμηλούς τόνους του προσωπικού, του υποκειμενικού, που όμως τελικά, ακόμη κι αν δεν είναι στις προθέσεις της, αφορά το σύνολο της γενιάς που έζησε παρόμοιες εμπειρίες. Το έργο του Ιωάννου επιλέγεται ακόμη για το πλήθος αναφορών στις τεχνικές επιβίωσης, για το τραύμα που δύναται να αφήσει η πείνα σε όλο το βίο ενός ανθρώπου επηρεάζοντας τις επιλογές του και στην μετακατοχική Ελλάδα και για τον εξευτελισμό ως συνέπεια της πείνας που ανοίγει νέα δυσεπώλυτα τραύματα. Επιλέγεται τέλος ως έργο χαρακτηριστικό της παρουσίας του Γερμανού στρατιώτη ως υπανάπτυκτου και αγριανθρώπου. Κλείνοντας, από το *Τρίτο Στεφάνι* του Κώστα Ταχτσή επιλέγεται μια νέα πλευρά της κατοχικής πείνας, αυτής που αφορά την αντιμετώπιση του δράματος του άλλου και σχετίζεται με την παθητικότητα και την αδιαφορία ως απότοκο αφενός της αδυναμίας να προσφερθεί κάποια ουσιαστική βοήθεια και αφετέρου της συνήθειας του μέσου πολίτη των αστικών κέντρων στο θέαμα του θανάτου. Είναι πιστεύουμε φανερό ότι η επιλογή των πεζογραφημάτων έγινε με κριτήριο κάθε φορά την ανάδειξη μιας διαφορετικής έκφανσης του πρωτοφανούς, ακόμη και για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, φαινομένου της θανάσιμης πείνας λόγω της Κατοχής.

1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Αφορμή για την εργασία αυτή αποτελεί περίοδος της τριπλής Κατοχής της Ελλάδας (1941-1944) από τις δυνάμεις του Άξονα. Το βίωμα της πείνας σφράγισε την κατοχική γενιά σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι λέξεις Κατοχή και πείνα να συνυπάρχουν μέχρι και σήμερα συνδηλωτικά. Ο Γερμανός πολιτικός και στρατάρχης Χέρμαν Γκαίρινγκ, στέλεχος του ναζιστικού κόμματος και ιδρυτής της Γκεστάπο, τον Αύγουστο του 1942 δήλωνε εξοργισμένος στους Αρμοστές του Ράιχ και τους Στρατιωτικούς διοικητές των κατεχόμενων εδαφών πως οφείλουν να πάρουν όσα περισσότερα μπορούν, ώστε να μην πεινάει ο γερμανικός λαός: *Καρφί δεν μου καίγεται όταν μου λέτε ότι άνθρωποι της ζώνης ευθύνης σας πεθαίνουν από την πείνα. Αφήστε τους να πεθάνουν, εφόσον έτσι δεν λιμοκτονεί κανένας Γερμανός.*⁵

Πράγματι, η βία που ασκήθηκε από τις δυνάμεις κατοχής στην Ελλάδα ήταν καταρχάς οικονομική, καθώς εφαρμόστηκε μια πολιτική κυριολεκτικής λεηλασίας που επέφερε την οικονομική καταστροφή της χώρας. Λίγες μέρες πριν την έναρξη της Κατοχής σημειώθηκαν ελλείψεις στην αγορά, εφόσον επίδοξοι Έλληνες εκμεταλλευτές έσπευσαν να αγοράσουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, ώστε να επωφεληθούν λίγο αργότερα. Με την είσοδο των κατοχικών στρατευμάτων ξεκινούν οι λεηλασίες αποθεμάτων κάθε είδους. Καπνά, καφές, σύκα, σταφίδες, ρύζι, ζάχαρη, έρια, βαμβάκι, ελαιόλαδο, ρητίνη, πετρώματα, δέρματα, λίπη,⁶ πορτοκάλια, λεμόνια, τσιγάρα, υφάσματα, κουκούλια μετάξι,⁷ χρώμιο⁸ και αμέτρητα άλλα ήδη κατασχέθηκαν ή εξαγοράστηκαν σε τιμές προπολεμικές από τις δυνάμεις κατοχής. Ακόμη επιτάχθηκαν ή εξαγοράστηκαν μονάδες παραγωγής που ενδιέφεραν τη γερμανική πολεμική βιομηχανία. Μάλιστα ο Μαζάουερ περιγράφει και τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε Ιταλία και Βέρμαχτ για τη λεία από την κατεχόμενη Ελλάδα.⁹

Οι παραπάνω συνθήκες σε συνδυασμό με τα έξοδα κατοχής που μέσα σε λίγους μήνες πολλαπλασιάζονταν θεαματικά,¹⁰ την αύξηση των τιμών και τον συνακόλουθο πληθωρισμό, άνοιξαν το δρόμο για ένα παράλληλο σύστημα αγοράς μη ελεγχόμενο από το κράτος, τη μαύρη αγορά. Στον Μαζάουερ διαβάζουμε ότι παρά την κατά πολύ μειωμένη παραγωγή του 1941 λόγω του πολέμου, ο πληθυσμός των πόλεων θα μπορούσε να επιβιώσει σχεδόν ανεκτά, αν η κυβέρνηση Τσολάκογλου κατόρθωνε να συγκεντρώσει τις απαιτούμενες ποσότητες καλλιεργειών από την επαρχία, ώστε να σωρευθούν στις πόλεις και να διανεμηθούν με δελτίο.

⁵ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 1994: Αλεξάνδρεια, σ. 35.

⁶ Ε. Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα 2018: ΚΨΜ, σ. 15.

⁷ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σσ. 50-51.

⁸ Γ. Χλιουνάκης, *Παράταρη επανάσταση. Σημειώσεις για την κοινωνική σύγκρουση 1943-1945*, Αθήνα 2019: Τόπος, σ. 67.

⁹ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 51.

¹⁰ Ε. Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της... πείνας ...*, ό.π., σ. 24.

Ωστόσο αγρότες και κτηνοτρόφοι αρνούνταν να πουλήσουν τα προϊόντα τους στις κρατικές αρχές λόγω των χαμηλών τιμών που αυτές διέθεταν, αλλά και λόγω της δυσπιστίας ότι θα έφταναν πράγματι στις ελληνικές πόλεις και προτιμούσαν την πώληση σε ιδιώτες.¹¹ Τα μέτρα καταστολής που έπαιρνε η κυβέρνηση δεν είχαν καμία ισχύ. Το πρόβλημα των μεταφορών των προϊόντων, της διογκούμενης ανεργίας και της πτώσης της βιομηχανικής παραγωγής, εφόσον απουσίαζαν οι πρώτες ύλες, δυσχέραναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση και ο λιμός του χειμώνα 1941-42 πρόβαλε αναπόδραστος προκαλώντας χιλιάδες θανάτους και εγείροντας νέα βιολογικά, ηθικά και ψυχολογικά προβλήματα. Τα θύματα του λιμού εκτιμώνται ότι έφτασαν στην Αθήνα και τον Πειραιά τις 45.000.¹²

Την κατάσταση και ιδιαίτερα στις πόλεις επιβάρυνε η αύξηση του πληθυσμού λόγω των κατοχικών στρατευμάτων και των εγκλωβισμένων στρατιωτών που γύριζαν από το μέτωπο. Σε πρώτη φάση η αντιμετώπιση της πείνας υπήρξε ατομική υπόθεση με τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα να ενεργοποιούνται τάχιστα για την ανεύρεση τροφής. Στη χειρότερη θέση βρέθηκαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί που δεν διέθεταν τις ανάλογες επαφές με την επαρχία, ώστε να εξασφαλίζουν από εκεί κάποια τρόφιμα.¹³ Άμεσοι τρόποι διαφυγής του προβλήματος υπήρξε η πώληση περιουσιακών στοιχείων, ώστε να εξευρεθούν τρόφιμα στη μαύρη αγορά, τα ταξίδια στην επαρχία, η δημιουργία προμηθευτικών συνεταιρισμών, η απευθείας αγορά και πώληση προϊόντων από τους πλανόδιους πωλητές και η απασχόληση περίπου 30.000 εργατών σε βιομηχανίες, οχυρωματικά έργα, λιμάνια, αεροδρόμια των δυνάμεων κατοχής.¹⁴ Παράλληλα οι κλοπές υπήρξαν ακόμη μια στρατηγική επιβίωσης και δεν σχετίζονταν αποκλειστικά με τρόφιμα, αλλά και με βιομηχανικές πρώτες ύλες που έβγαιναν παράνομα από τα εργοστάσια, συχνά με τη βοήθεια του στρατού κατοχής που επιθυμούσε κάποιο χρηματικό όφελος.¹⁵ Βέβαια η εξαθλίωση δεν υπήρξε κοινή μοίρα για όλους, εφόσον οι προπολεμικές ανισότητες βάθαιναν και έπαιρναν χαρακτήρα πραγματικού χάσματος.

Η διοργάνωση συσσιτίων θα παίξει και αυτή έναν ιδιαίτερο ρόλο στην αντιμετώπιση της πείνας. Πλήθος ιδιωτικών πρωτοβουλιών, φιλανθρωπικών και θρησκευτικών οργανώσεων θα οργανώσουν συσσίτια, τα οποία θα κατορθώσουν σε μικρό βαθμό να λύσουν το πρόβλημα, εφόσον απουσιάζει η κρατική μέριμνα.¹⁶ Τα συσσίτια αυτά, άλλωστε, γίνονται πεδίο δράσης καταχραστών των τροφίμων οξύνοντας το πρόβλημα της ανεπάρκειας τους.¹⁷

¹¹ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 52-53.

¹² Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αθήνα 2010: Αλεξάνδρεια, σ.37.

¹³ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 61.

¹⁴ M. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, 2012: Αλεξάνδρεια, σσ. 83-90.

¹⁵ Ό.π., σσ. 91-93.

¹⁶ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 56.

¹⁷ M. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής...*, ό.π., σσ. 100-101.

Εντελώς διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν τα συσσίτια που οργανώνει το ΕΑΜ, το οποίο συνδέεται πολιτικά με τις γειτονιές που προοδευτικά συγκροτούνται σε κέντρα οργανωμένης αντίστασης.¹⁸

Ο λιμός έχει πάρει τέτοια έκταση, ώστε να ξεκινήσουν συζητήσεις και δράσεις σε διεθνές επίπεδο. Ο Άξονας επιρρίπτει ευθύνες για το λιμό στη βρετανική κυβέρνηση για τον ναυτικό αποκλεισμό που έχει επιβάλει στην κατεχόμενη Ελλάδα,¹⁹ η Βρετανία εναποθέτει μάταια τις ελπίδες της σε ανεφοδιασμό της Ελλάδας από την Τουρκία, γεγονός που συντελέστηκε σε ελάχιστο βαθμό σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες,²⁰ το Βατικανό επεμβαίνει ζητώντας άρση του αποκλεισμού από τη Βρετανία και τελικά από το καλοκαίρι του 1942 φτάνουν μεγάλες ποσότητες σιτηρών στην Ελλάδα που βελτιώνουν σημαντικά την διατροφική κατάσταση του πληθυσμού. Ο λιμός δεν επαναλαμβάνεται τον επόμενο χειμώνα, αλλά εξακολουθούν και καταγράφονται υψηλά ποσοστά θνησιμότητας.²¹ Την εποπτεία για τη διανομή των τροφίμων την έχει από το 1942 η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Η σιτοδεία δεν αποφεύγεται καθολικά παρά τα πολύτιμα αγαθά του Ερυθρού Σταυρού γι' αυτό και η μαύρη αγορά θα αντιμετωπιστεί ως ένα αναγκαίο και αναπόφευκτο κακό. Εντύπωση, τέλος, προξενεί η αντιστροφή της διατροφικής ισορροπίας προς το τέλος της Κατοχής με τους κατοίκων των ορεινών περιοχών, αλλά και τους χωρικούς της Πελοποννήσου να υποσιτίζονται, λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εναντίον του ΕΛΑΣ.²²

Οι αντιδράσεις και οι διαδηλώσεις για τον πρωτοφανή αυτό λιμό ήταν ποικίλες και συμμετείχαν ή οργανώνονταν συστηματικά από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες. Αξίζει να σημειωθεί η μεγάλη απεργία το Σεπτέμβριο του 1942 με τα αιτήματα των απεργών να είναι 100 δράμια ψωμί, 8 δράμια λάδι και οργάνωση συσσιτίων και η πρώτη από τις μεγάλες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας το Δεκέμβρη του 1942 που ανάμεσα σε άλλα κατοχικά αιτήματα, το επισιτιστικό παρέμενε το κεντρικό.²³

---

¹⁸ Ο.π., σ. 101.

¹⁹ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 72.

²⁰ Ο.π., σ. 73.

²¹ Ο.π., σ. 74.

²² Ο.π., σ. 75.

²³ Γ. Χλιουνάκης, *Παράταιρη επανάσταση...*, ό.π., σσ. 73-74.

1.3. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ: Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Η πρόσληψη της λογοτεχνίας ως μίμησης της πραγματικότητας εκκινεί από την αρχαιότητα, όταν ο Αριστοτέλης τη χαρακτήρισε καθρέφτη της πραγματικότητας, αναλογία που έμελλε να εγείρει αμέτρητες συζητήσεις στους κατοπινούς αιώνες. Εντόπιζε τη διαφορά ανάμεσα στην ποίηση και την ιστορία στο γεγονός ότι η πρώτη μιλά για το καθολικό, για όσα θα μπορούσαν ή θα ταίριαζε να γίνουν στην πραγματικότητα, ενώ η δεύτερη μιλά για το ατομικό, το μερικό που είναι όμως αληθινό.²⁴ Η συσχέτιση με άλλα λόγια Ιστορίας και Λογοτεχνίας θεωρείται αναμφίβολη.

Η αξία του λογοτεχνικού έργου με γνώμονα τη δημιουργία στον αναγνώστη την αίσθηση της ολότητας, ενός κόσμου που μοιάζει με τον πραγματικό, προτάθηκε από τον Georg Lukacs το 1920 στη *Θεωρία του Μυθιστορήματος* και στην *Τέχνη της Μυθοπλασίας* του Henry James²⁵ όπου αναφέρεται ως πρωταρχικό μέλημα του συγγραφέα η φροντίδα της απόδοσης της ψευδαίσθησης της ζωής. Βαθμιαία, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η πίστη σε ένα αφηγηματικό σύμπαν δεμένο αρμονικά με την πραγματική ζωή κλονίζεται και ανανεωτικές λογοτεχνικές μορφές παίρνουν το προβάδισμα κάνοντας το κριτήριο της αληθοφάνειας και της αντικειμενικότητας να υποχωρεί²⁶. Από την άλλη πλευρά τον 20^ο αιώνα, οι δυο παγκόσμιοι πόλεμοι ωθούν τους λογοτέχνες να μετουσιώσουν τη βαρβαρότητα σε τέχνη και μέσω αυτής να την καταγγείλουν. Μαρτυρία δεν θα πρέπει να θεωρείται μόνο μια ιστορικά βεβαιωμένη πραγματικότητα, αλλά και μια απόπειρα λογοτεχνικής αναψηλάφησης της αναπαριστώμενης πραγματικότητας, και αλλαγμένης σε μεγάλο ή μικρό βαθμό χάρη στη διαμεσολάβηση του γράφοντος, των ιδεολογικών του θέσεων κ.τ.λ., που καταλήγουν άλλοτε να αφαιρούν και άλλοτε να προσθέτουν στην αφήγηση.²⁷ Ο εβραϊκής καταγωγής Theodor Adorno είχε εκφράσει την πεποίθηση ότι μόνο η τέχνη είναι ικανή να συλλάβει την ένταση που υπάρχει στο ακραίο και το αδιανόητο. Ο ίδιος αναφερόταν βέβαια στο Ολοκαύτωμα, αλλά και τα έργα που επιλέγονται εδώ πράγματι αναλαμβάνουν εκούσια ή ακούσια ένα τέτοιο χρέος προς την Ιστορία και τον αναγνώστη σε ό, τι αφορά τα αποτελέσματα του φασισμού και του ναζισμού στην Ελλάδα.

Στο βιβλίο του Τέρυ Ήγκλετον *Ο μαρξισμός και η Λογοτεχνική κριτική* διαβάζουμε ότι η μαρξιστική κριτική αναλύει τη λογοτεχνία στη βάση των ιστορικών συνθηκών μέσα στις οποίες παράγεται. Σκοπός είναι να κατανοήσουμε ιδέες, ιδεολογίες, αξίες και συναισθήματα μέσα απ' τα οποία οι άνθρωποι βιώνουν τις εκάστοτε συνθήκες και που ορισμένες εξ αυτών, συνεχίζει ο

²⁴ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*., Αθήνα 2007: Πόλις, σ. 134.

²⁵ H. James, *Η Τέχνη της μυθοπλασίας*, πρόλογος-μτφρ. Κ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1984, Άγρα, σ. 39.

²⁶ Γ. Μελισσαράτου, «Το ράγισμα του συμπαντικού κόσμου του μυθιστορήματος: Αφηγηματικές κατευθύνσεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *Πόρφυρας* 70 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1994), σ.251.

²⁷ Φ. Αμπατζοπούλου, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη Γενοκτονία των Εβραίων*, Θεσσαλονίκη 1995: Παρατηρητής, σ. 14.

Ήγκλετον, είναι σε εμάς προσιτές μόνο μέσα από τη λογοτεχνία.²⁸ Η κατανόηση των παραπάνω παραμέτρων οδηγεί στη βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Η μαρξιστική κριτική αποσκοπεί να εξηγήσει το λογοτεχνικό έργο πληρέστερα ασχολούμενη με ευαισθησία με το ύφος, τη μορφή και τα νοήματα του, ως απότοκα όμως όχι ατομικών επιλογών, αλλά ως προϊόντων συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών.²⁹

Η ανάλυση των έργων που ακολουθούν θα στερεωθεί στην αντίληψη που διαβάζουμε στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) του Κ. Μαρξ ότι αυτό που είναι οι άνθρωποι δεν καθορίζεται από τη συνείδησή τους, αντίθετα το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Οι άνθρωποι δεν είναι επομένως ολότελα ελεύθεροι να διαλέξουν τις κοινωνικές τους σχέσεις, καθώς η υλική αναγκαιότητα κινεί και νοηματοδοτεί τις σχέσεις αυτές. Η αρχή αυτή διέπει το σύνολο της προσέγγισης των λογοτεχνικών έργων αυτής της εργασίας. Η κατανόηση επομένως της λογοτεχνίας προϋποθέτει την κατανόηση της συνολικής κοινωνικής διαδικασίας, της οποίας και είναι μέρος.³⁰

Αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η μαρξιστική κριτική αντιμετωπίζει τη λογοτεχνία ως αντανάκλαση της πραγματικότητας και θέτει ως μέτρο αξιολόγησης της την πιστότητα αυτής της αντανάκλασης. Μια τέτοια προσέγγιση αποφεύγεται ρητά. Η θέση πως καθήκον του συγγραφέα είναι να παρέχει μια ιστορικά συγκεκριμένη αναπαράσταση της πραγματικότητας, πως η λογοτεχνία πρέπει να είναι κομματικά προσανατολισμένη, αισιόδοξη και ηρωική εκπορεύεται από το Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων το 1934 και είναι αντίθετη με τη μαρξιστική κριτική της λογοτεχνίας που απορρίπτει τους δισδιάστατους ήρωες που προκύπτουν από μια θεώρηση τέτοια. Η ιδέα πως η λογοτεχνία αντανakλά απολύτως την πραγματικότητα είναι χονδροειδέστατη και εκτός των άλλων εισηγείται μια παθητική σχέση ανάμεσα στη λογοτεχνία και την κοινωνία.³¹ Η λογοτεχνία, επομένως, δεν δύναται ούτε πρέπει να αποσκοπεί στην αντανάκλαση της πραγματικότητας και όπως είναι μάταιο να αναζητά κανείς σύγκριση ενός πίνακα ζωγραφικής με το πραγματικό τοπίο, ομοίως μάταιο είναι να επιχειρείται κάτι τέτοιο ανάμεσα στη Λογοτεχνία και την Ιστορία. Ο ζωγράφος και ο συγγραφέας έχουν παρέμβει στην πραγματικότητα φωτίζοντας, συσκοτίζοντας, επιλέγοντας κ.ο.κ. Έχουν με άλλα λόγια περάσει από το γεγονός στην άποψη του γεγονότος. Το ίδιο συμβαίνει και με ένα θεατρικό κείμενο. Το κείμενο είναι σταθερό και αμετάβλητο, αλλά το ανέβασμά του σε θεατρική παράσταση, είναι κάθε φορά ξεχωριστό.

²⁸ Τ. Ήγκλετον, *Ο μαρξισμός και η Λογοτεχνική Κριτική*, Αθήνα 1981: Ύψιλον, σσ. 17-18.

²⁹ Ο.π., σ. 22.

³⁰ Ο.π., σ.26.

³¹ Ο.π., σ. 81.

Καταλήγοντας, αν και όλα τα έργα τέχνης πηγάζουν από μια ιδεολογική αντίληψη του κόσμου, δεν αποτελούν συνάμα αυτούσια αντανάκλαση των κυρίαρχων ιδεολογιών, αλλά δυνατότητα εμπειρίας μιας κατάστασης, εμπειρίας που χαρίζει το υλικό στο συγγραφέα ντύνοντας το υλικό αυτό με μορφή και δομή.³² Στην περίπτωση του διηγήματος, που εδώ μελετάται εκτενέστερα από το μυθιστόρημα, έχει λεχθεί ότι πρόκειται για μια «φέτα ζωής», παρομοίωση ικανή να αποδώσει το νόημα των παραπάνω αναφορών.³³

Η επιλογή του υλικού με το οποίο καταπιάνεται αυτή η εργασία, έγινε με κριτήριο την ποικιλομορφία της ανθρώπινης εμπειρίας συνυφασμένης με την ιδεολογική αντίληψη και στράτευση -κυριολεκτική και μεταφορική- των συγγραφέων. Υπήρξε η πρόθεση οι συγγραφείς να προέρχονται τόσο από το χώρο της δεξιάς όσο και της αριστερής παράταξης. Υπήρξε, ακόμη, μέριμνα να αντιπροσωπευτεί το έργο συγγραφέων που ήταν ενεργά και οργανωμένα μέλη των δύο κυρίαρχων πολιτικών ρευμάτων ή στη διάρκεια της Κατοχής ή την μεταπολεμική περίοδο. Τέλος, επιλέχθηκαν σκοπίμως έργα συγγραφέων που είχαν σαφή πολιτική προτίμηση προς την Αριστερά, αλλά δεν εντάχθηκαν στους κόλπους της.

Έτσι, από τη Γενιά του '30 η Λιλίκα Νάκου ήταν μεν φιλικά διακείμενη προς τις σοσιαλιστικές ιδέες, χωρίς όμως να συμμετάσχει στο ΕΑΜ, παρόλο που αυτό αποτέλεσε ευρύ μέτωπο ιδεολογικοπολιτικής συσπείρωσης. Η Διδώ Σωτηρίου στρατεύτηκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα και πέρασε όλα τα χρόνια της Κατοχής διεκπεραιώνοντας παράνομες δράσεις. Στον αντίποδα ο Στρατής Μυριβήλης υπήρξε όχι μόνο θιασώτης της Δεξιάς, αλλά και σφοδρός αντικομμουνιστής. Οποσδήποτε, η εμπειρία της πείνας -με τις όποιες διαβαθμίσεις ως προς τις οικονομικές δυνατότητες του καθενός- δεν μπορεί παρά να υπήρξε κοινή και για τους τρεις. Παρόλα αυτά, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η ιδεολογικοπολιτική τους τοποθέτηση επηρέασε ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας θέλησε να προσεγγίσει το συλλογικό αυτό τραύμα.

Από την πρώτη μεταπολεμική γενιά Λογοτεχνών ο Δημήτρης Χατζής και ο Στρατής Τσίρκας ήταν ενταγμένοι στο Κομμουνιστικό Κόμμα με τη σοβαρή διαφορά ότι ο δεύτερος αποκόμισε εντελώς διαφορετικές εμπειρίες στη διάρκεια της Κατοχής, καθώς δεν διέμενε στην Ελλάδα. Για τον Σ. Τσίρκα η εμπειρία της κατοχικής πείνας δεν ήταν βιωμένη, καθώς γεννήθηκε και έζησε στην Αίγυπτο. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι το έργο των δύο Λογοτεχνών παρουσιάζει ιδεολογικές συγκλίσεις ως προς την καταδίκη του ατομικού δρόμου και ότι η διαφορετική

³² Τ. Ηγκλετον, *Ο μαρξισμός...*, ό.π., σ. 41, 42.

³³ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία: μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη χ.χ.: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σ. 11. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf (τελευταία πρόσβαση 14/02/2020).στα

πρόσληψη του κατοχικού βιώματος αντανακλάται στο έργο τους. Παράλληλα, το γεγονός ότι ο Δ. Χατζής πήρε μέρος όχι μόνο στο εαμικό κίνημα, αλλά και στον εμφύλιο πόλεμο και συνέγραψε το περισσότερο μέρος του έργου του μετά από αυτόν τον συμπτυκνόμενο ιστορικά χρόνο, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στο λογοτεχνικό του έργο. Αντίθετα, ο Νίκος Κάσδαγλης διοχέτευσε στο έργο που εδώ μελετάται την προσωπική εμπειρία της νεανικής του στράτευσης σε μια δεξιά ένοπλη οργάνωση στη διάρκεια της Κατοχής. Σαφώς η επιλογή αυτή, παρόλο που στην πορεία της ζωής του αναθεωρήθηκε και επικρίθηκε από τον ίδιο, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον τρόπο που πραγματεύτηκε το θέμα της κατοχικής πείνας.

Από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά ο Μάριος Χάκκας υπήρξε στέλεχος της ΕΔΑ και αντιμετώπισε γι' αυτό δραματικές συνέπειες από τη Δικτατορία. Ο Κώστας Ταχτσής δεν εντάχθηκε σε κάποιο πολιτικό σχηματισμό, αλλά υπήρξε υπερασπιστής των αρχών της δημοκρατίας και γι' αυτό πρωτοστάτησε στον αγώνα ενάντια στη Λογοκρισία στη διάρκεια της Χούντας. Ο Γιώργος Ιωάννου στην πρώιμη εφηβεία του συνδέθηκε με την οργάνωση της ΕΠΟΝ και το δημοκρατικό του πνεύμα διαπερνά όλο το έργο του. Η εμπειρία της κατοχικής πείνας αποτέλεσε έναν από τους κοινούς παρανομαστές των εμπειριών των τριών συγγραφέων, όμως η σχέση του καθενός με την οργανωμένη πάλη προς την κατεύθυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης επηρέασε σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας πραγματεύτηκε το εξεταζόμενο θέμα.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ 30'

Οι νέοι λογοτέχνες της Γενιάς του '30 φιλοδόξησαν ενσυνείδητα να αποτελέσουν την πνευματική πρωτοπορία του τόπου που θα καθοδηγούσε πνευματικά όλο τον ελληνισμό³⁴. Είναι η γενιά που δικαίωσε το αίτημα της καλλιτεχνικής ανανέωσης και ερχόμενη σε διαρκή επαφή με τα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά ρεύματα υπήρξε ο φορέας του μοντέρνου. Ο Λίνος Πολίτης επισημαίνοντας αυτή την ανανέωση στην πεζογραφία κάνει λόγο για την απομάκρυνση της νέας Γενιάς από την καθυστερημένη επιβίωση της ηθογραφίας.³⁵ Ως προς την πεζογραφία, κύριος εκφραστικός τρόπος υπήρξε το μυθιστόρημα, ένα μυθιστόρημα στραμμένο στον εσωτερικό κόσμο των ηρώων που τους περιβάλλει ο αστικός βίος. Είναι, ωστόσο, αυτονόητο ότι οι μεταπολεμικές συνθήκες έδωσαν ένα κοινό χαρακτηριστικό στους λογοτέχνες, την έντονη πολιτικοποίησή τους, γεγονός που επέδρασε καθοριστικά στην εκ νέου ανανέωση της θεματολογίας και την βαθμιαία εγκατάλειψη του λυρικού ύφους. Προφανώς και ίχνη των Λογοτεχνικών μορφών της Γενιάς αυτής επιβιώνουν στα μεταπολεμικά χρόνια, εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη συμμετρία ανάμεσα στις κοινωνικές και τις λογοτεχνικές μεταβολές. Για παράδειγμα τα μυθιστορήματα της Δ. Σωτηρίου μεσουραρούν, ωστόσο εν πολλοίς οι γεμάτες αυτοπεποίθηση αντιλήψεις περί ατομικότητας κατακερματίζονται και η αλλαγή των παραδεδεγμένων τρόπων αντίληψης της πραγματικότητας στα μετά τον πόλεμο και τον Εμφύλιο χρόνια σημαδεύει καθοριστικά το λογοτεχνικό είδος του μυθιστορήματος, δίνοντας σαφές προβάδισμα στο διήγημα. Το ενδιαφέρον αυτής της γενιάς, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, μετατοπίζεται από την εξύψωση της ατομικότητας στο συλλογικό βίωμα μέσα από την εμπειρία της μονάδας.

Η γενιά αυτή κρατά τις προπολεμικές λογοτεχνικές συμβάσεις του παντογνώστη αφηγητή, που με μηδενική εστίαση αναλαμβάνει να παρουσιάσει μια καλά δομημένη πλοκή. Οι λογοτέχνες μέσα από τις φιγούρες που πλάθουν φιλοδοξούν να περιγράψουν με ευρύτερο τρόπο τους ανθρώπους της πατρίδας τους ενταγμένους στις νέες ιστορικές συνθήκες που προέκυψαν από τη δεκαετία του '40 και εξής. Πρωταρχική ανάγκη και των τριών λογοτεχνών, που έργα τους σχετικά με την πείνα μελετήθηκαν στην εργασία αυτή, είναι να την περιγράψουν, επιλογή που μαρτυρά τη λογοτεχνική τους ταυτότητα. Η Δ. Σωτηρίου επιλέγει μια χιουμοριστική περιγραφή των συνεπειών της πείνας στο ανθρώπινο σώμα, ενώ η Λ. Νάκου και ο Σ. Μυριβήλης μια

³⁴Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα 2007: Βιβλιόραμα, σ.183-185.

³⁵Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1998:Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ.302.

περιγραφή περισσότερο λυρική και δραματική. Ο Σ. Μυριβήλης είναι ο μόνος που αποδίδει το λιμό στις αρπακτικές διαθέσεις των στρατευμάτων κατοχής, ενώ η Λ. Νάκου και η Δ. Σωτηρίου δεν υπεισέρχονται στην αιτιολόγηση του φαινομένου, αλλά στις συνέπειες αυτού. Μόνο στη Λ. Νάκου περιέχονται κάποιοι αόριστοι και σύντομοι υπαινιγμοί για όσους πλούτισαν στην Κατοχή. Ένα κοινό χαρακτηριστικό και των τριών λογοτεχνών, όταν αναφέρονται στην κατοχική πείνα, είναι ότι απουσιάζει ο καταγγελτικός τόνος. Το ύφος, στα διηγήματα της Λ. Νάκου και στο διήγημα του Σ. Μυριβήλη είναι ήπιο και χαμηλόφωνο, περισσότερο συναισθηματικό στην πρώτη περίπτωση και αρκετά αποστασιοποιημένο στη δεύτερη. Η Λ. Νάκου δείχνει να ταυτίζεται και να πονά μαζί με τα πεινασμένα παιδιά, κάτι που δεν παρατηρείται στο διήγημα του Σ. Μυριβήλη. Στα διηγήματα της Δ. Σωτηρίου, εντοπίζεται η ιδιότυπη περίπτωση της προσέγγισης της πείνας μέσα από ένα ανάλαφρο και παιγνιώδες ύφος. Στα διηγήματά της, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, εντοπίζεται ακόμη ένας ελαφρά ηρωικός τόνος που έχει να κάνει με τις επιλογές των ηρώων της απέναντι στα μεγάλα διλήμματα του καιρού τους.

Η ιδεολογική ταυτότητα του κάθε συγγραφέα, σαφώς και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει την κατοχική πείνα. Στην περίπτωση των διηγημάτων της Λ. Νάκου αναζητείται μια πρακτική λύση για την αντιμετώπιση του λιμού κι γι' αυτό τα διηγήματα γράφτηκαν εν μέσω αυτού, ώστε να αποτελέσουν μέσον ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης στο εξωτερικό. Οι προοδευτικές αντιλήψεις της, η πίστη στον άνθρωπο και τη δυνατότητα να διαμορφώνει την πορεία του, καθώς και η αντίληψη της γυναικείας χειραφέτησης που ως δρών ιστορικό υποκείμενο οφείλει να μην είναι παθητική, εμπεριέχονται στα δεκαεπτά της διηγήματα. Η ένταξη της Δ. Σωτηρίου στο αριστερό κίνημα, επηρεάζει, ομοίως, τα δύο διηγήματά της, καθώς εκείνο που αναδεικνύουν είναι αφενός τη δυνατότητα της κινητοποίησης και της αντίστασης των μαζών στη θηριωδία του ναζισμού αφετέρου τη σχέση κοινωνικής τάξης και επαναστατικοποίησής της. Τέλος, ο συντηρητικός προσανατολισμός του Σ. Μυριβήλη θα καθορίσει τον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται το θέμα της κατοχικής πείνας, μέσω της ανάδειξης της δραματικής πλευράς της, χωρίς αναφορά σε δυνατότητες διεξόδου.

2.2. ΛΙΛΙΚΑ ΝΑΚΟΥ

Η Λιλίκα Νάκου ανήκει στη λογοτεχνική γενιά του 30' χωρίς να εντάσσεται στον «κανόνα» της. Επιλέγεται το έργο της *Η κόλαση των Παιδιών*³⁶ στην εργασία αυτή, καθώς πραγματεύεται αποκλειστικά το θέμα της κατοχικής πείνας βιωμένης από παιδιά που κινούνται στο κέντρο της Αθήνας. Τρία γεγονότα-συνθήκες της ζωής της μοιάζουν να ενυπάρχουν στο έργο αυτό και να κατευθύνουν τη συγγραφέα στην επιλογή αυτής της θεματικής μέσα από τα μικρά αυτοτελή διηγήματα που περιλαμβάνονται. Το πρώτο είναι η επαφή της στη Γαλλία, όπου εργαζόταν, με σοσιαλιστές. Τα διηγήματα απευθύνονται σε ενήλικες και στάλθηκαν μυστικά στην Ελβετία προκειμένου να ενισχυθεί ο έρανος του Ερυθρού Σταυρού. Επομένως, τα 17 διηγήματα γράφονται στην κατεύθυνση ανεύρεσης μιας άμεσης λύσης στο λιμό της πόλης, κατεύθυνση σύμφυτη με τις ιδεολογικές αρχές του σοσιαλισμού για κοινωνική δικαιοσύνη και δράση για εξομάλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η δεύτερη συνθήκη είναι η δημοσιογραφική ιδιότητα της συγγραφέως, που την κάνει να διαθέτει ένα βλέμμα έντονα παρατηρητικό το οποίο και διοχετεύει αναμειγμένο με ανθρωπιά, αισθήματα συμπάθειας και θαυμασμού προς τον αγώνα επιβίωσης που έδωσε αυτή η γενιά παιδιών. Η ιδιότητά της αυτή επηρεάζει έντονα και τη γλώσσα της, γλώσσα λιτή σε εκφραστικά μέσα με έντονα στοιχεία προφορικότητας. Ιδίως όταν ο λόγος είναι ευθύς και η εστίαση μεταφέρεται στην προοπτική των παιδιών, ο λόγος είναι σχεδόν αποτύπωμα της φυσικής καθομιλουμένης διανθισμένος με γλωσσικές επιλογές που ταιριάζουν σε παιδιά. Το τρίτο γεγονός έχει να κάνει με το θάνατο της μητέρας της λόγω της πείνας στην κατοχική Αθήνα. Η ίδια, βέβαια, σώθηκε από τον Ερυθρό Σταυρό και στο διάστημα αυτό εργάστηκε εθελοντικά στο νοσοκομείο Παιδών της Ριζαρείου.³⁷ Από τις εμπειρίες της αυτές αντλεί και παρουσιάζει το αφηγηματικό της υλικό.

Η αφηγήτρια είναι πάντα πρωτοπρόσωπη, ενδοδιηγητική και είναι μια νοσηλεύτρια της Ριζαρείου που φροντίζει παιδιά ή μια αδελφή του Ερυθρού Σταυρού που έχει καθήκοντα νοσηλείας και καταγραφής ασθενών ανά γειτονιά. Δεν καταβάλλεται καμία προσπάθεια να αποστασιοποιηθεί από τη συγγραφέα και επιλέγει να αφηγηθεί από υποκειμενική σκοπιά ένα κοινωνικό-ιστορικό γεγονός. Η επιλογή αυτή συσχετίζεται με ένα ήδη μεσοπολεμικό αίτημα, αυτό της ανάδειξης της εσωτερικότητας και της απόστασης της πεζογραφίας από την περιγραφικότητα της ηθογραφίας.³⁸ Η αφήγηση γίνεται και τριτοπρόσωπη, όταν πρόκειται να παρουσιάσει την εκάστοτε ιστορία του παιδιού που νοσηλεύεται ή συχνά η οπτική γωνία μεταβάλλεται και παίρνουν τον λόγο οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων. Ο κύριος χρόνος

³⁶ Λ. Νάκου, *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία.

³⁷ Π. Δ. Έλλη, *Μελέτες και απόψεις... Τόμος Γ'.* Εκπρόσωποι της Λογοτεχνίας στην Ελλάδα, Σίδνεϋ 2015: χ.ε.

³⁸ Μ. Νικολοπούλου, «Από τα σημαντικότερα έργα της Λογοτεχνίας μας. Η πρόσληψη της Νάκου στο μεσοπόλεμο», στο Θ. Πυλαρινός (επιμ), *Λιλίκα Νάκου Μελετήματα*, Αθήνα 2003: Βιβλιοθήκη Τράπεζας της Αττικής, σ.80.

των αφηγήσεων είναι ο αόριστος, αφού καθένας αναλαμβάνει να εξιστορήσει ένα βίωμα που συντελέστηκε πρόσφατα και ο λόγος καταφέρνει να είναι τόσο άμεσος, ώστε να προσιδιάζει τη ζωντάνια της ημερολογιακής καταγραφής.

Η παρατηρητικότητα της Λ. Νάκου είναι αξιοσημείωτη και αφηγείται ό,τι έζησε με ευαίσθητη ματιά στο ανθρώπινο δράμα, ματιά που δεν δύναται να εξοικειωθεί με το θάνατο. Η ευαισθησία της –μεταξύ άλλων- αισθητοποιείται με την έμφαση που δίνει στα πρόσωπα των παιδιών:

Θα ήταν ως έντεκα χρονών μα είχε εκείνη την ακαθόριστη ηλικία, το ακαθόριστο χρώμα των μαλλιών και δέρματος, που η πείνα ξέρει να δίνει.³⁹

Έσκυψε μονάχα περισσότερο το κεφάλι και τα μάτια του. Δεν ξέρω πως τα έκανε και φανήκανε τριγύρω ένα σωρό μικρές ζάρες, σα να ήτανε γεροντάκι.⁴⁰

Παρατήρησα πως η πείνα δίνει μια ομοιομορφία σε όλους, μικρούς και μεγάλους.⁴¹

Μοιάζανε ολόδια με μικρούς ζωντανούς σκελετούς!...το πετσί στο κορμάκι τους ήταν τόσο τραβηγμένο, που έλεγες πως θα σκιστεί μόλις κουνηθούνε...Έλεγες πως τα κόκκαλα θα βγούνε μέσα από το ξεραμένο δέρμα τους! Τους μετρούσες τα πλευρά...και άμα γελούσανε τότε ήτανε που σου ερχόνταν να κλαις, σαν τα κοίταζες. Τραβιόντανε το πετσί τους εδώ στα μάγουλα, έτσι που σκεφτόσουνα πως θα πονούσανε, δίχως άλλο, καθώς γελούσανε...⁴²

Ένα άλλο αγόρι, μεγαλύτερο, με πελάγρα με κουρεμένο σύριζα το κεφάλι και ξαπλωμένο στο πέρα κρεβάτι, ωχρό και μάτια μαύρα με μεγάλους κύκλους μπλε ολόγυρα.⁴³

Οι περιγραφές αφορούν και άλλα μέρη του σώματος που επηρέασε η πείνα και η εξάντληση. Αναφερόμενος ένας γιατρός στην πελάγρα, εξηγεί:

[...] πονάει πρώτα το δέρμα, σκάει κι ύστερα ανοίγει πληγές. Άμα όμως φάει κανείς αμέσως αυγά, γάλα, λάδι, γιατρεύεται και κλείνουν οι πληγές.⁴⁴

Είχε τα πόδια μπλάβα γιομάτα πληγές από την αποβιταμίνωση.⁴⁵

³⁹ Λ. Νάκου, «Σύντροφοι», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 15.

⁴⁰ Ο.π., σ. 17.

⁴¹ Λ. Νάκου, «Συναγερμός», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 117.

⁴² Λ. Νάκου, «Η φυσαρμόνικα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 128.

⁴³ Λ. Νάκου, «Αθάνατη ράτσα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 145.

⁴⁴ Λ. Νάκου, «Σύντροφοι», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 17.

Επαναλαμβανόμενα θέματα των ιστοριών των παιδιών είναι: α. η φυγή από το οικογενειακό περιβάλλον β. η ζητιανιά φαγητού γ. οι κλοπές δ. η αναζήτηση τροφής στα σκουπίδια και ε. η προσπάθεια προς τους περαστικούς ότι πέφτουν λιπόθυμα από την πείνα προκειμένου να τα λυπηθούν και να τους δώσουν κάτι να φάνε.

Η φυγή από το σπίτι συντελείται για λόγους επιβίωσης. Τα παιδιά συχνά είναι ορφανά, άλλες φορές έχουν μόνο μητέρα η οποία από την πείνα είναι άρρωστη και ανήμπορη να τα βοηθήσει, ενώ σε πολλές περιπτώσεις έρχονται από τον κατεστραμμένο Πειραιά, την Πάτρα, τη Λάρισα, από νησιά και άλλες πόλεις και είναι σε πολύ χειρότερη θέση από τα παιδιά της Αθήνας, καθώς δεν διαθέτουν δελτίο διανομής φαγητού: Ο Σπύρος ερχόμενος από την Ύδρα γιατί εκεί ακουγόταν ότι στην Αθήνα υπάρχει ψωμί, αφηγείται στους φίλους του:

«Δελτίο ψωμιού δεν έχεις;» με ρωτά πάλι η κερά Αργυρώ. «Πού να το βρω; Δε μου το βγάζει η Αστυνομία. Οι πολισμάνοι σου λένε: ρε τι γυρεύετε ούλοι στην Αθήνα; Τραβάτε πέρα...Γι' αυτό έπεσε τόση αλητεία!». ⁴⁶

Η ζητιανιά ή *διακονοιά* όπως την ονομάζουν είναι εντελώς απενοχοποιημένη και καθημερινή και συχνά τα παιδιά αναφέρουν ότι μέχρι τώρα είχαν μεγαλώσει σε καλύτερες συνθήκες. Συνδυάζεται με μικροκλοπές και μικροαπάτες προς τους περαστικούς, ενώ τα παιδιά δίνουν τη μάχη της επιβίωσης κρύβοντας την ευαισθησία τους πίσω από μία υποκριτική χυδαιότητα: ⁴⁷

Γιατί λες ψέματα, ρε, πως εσύ ποτές τάχα δεν έκανες τον πεθαμένο;... Όλοι τον κάναμε!...Κ εγώ έκανα τον πεθαμένο μια μέρα στο δρόμο!...Πείναγα πολύ, κανέναν κείνη τη μέρα ούτε μια σταφιδίτσα δε μούδωσε να βάλω στο στόμα...Απελπίστηκα..Λέω με το νου μου: Κάτσε τώρα να δούμε, να πέσω στο δρόμο, να κάνω πως λιγοθύμησα από την πείνα, να δούμε αν θα βρεθεί κανείς να μου δώσει μια σταλιά φαΐ!... ⁴⁸

Ξεκινούσανε από τους πιο μακρινούς συνοικισμούς, ζητώντας κάτι να βρουνε να φάνε. Κοπάδια ολόκληρα παιδιών, που είχανε κιόλας καταντήσει σωστή μαστιγα για όλους, γιατί τίποτα δεν αφήνανε ορθό και κλέβανε ό,τι βρίσκανε. ⁴⁹

Ο Χρήστος Λούκος στο βιβλίο του «Η πείνα στην Κατοχή» ⁵⁰ παραθέτει ιστορικές μαρτυρίες κλοπών και άλλων τρόπων επιβίωσης στην κατεχόμενη Ελλάδα. Συγκεκριμένα αναφέρει την

⁴⁵ Λ. Νάκου, «Καρδερίνα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 75.

⁴⁶ Λ. Νάκου, «Το γράμμα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 44.

⁴⁷ Π. Δ. Έλλη, *Μελέτες και απόψεις...*, ό.π., σ. 138.

⁴⁸ Λ. Νάκου, «Το περιβόλι του Θεού» στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 144.

⁴⁹ Λ. Νάκου: ό.π., σ. 136.

απειλή που ένιωσε ένας άνθρωπος όταν του χτύπησε κάποιος άγνωστος την πόρτα του και του ζήτησε να φάει: *ήταν τόσο απειλητικός που αν του αρνιόμουν βοήθεια θα μου επιτίθετο*. Ακόμη αναφέρεται στην κλοπή 60 οκάδων οσπρίων από μια αποθηκούλα φαμελιάρη.

Η βία και η στέρηση που υπέστησαν τα παιδιά της Κατοχής είναι τρομακτική και εξηγεί εν πολλοίς γιατί το βίωμα της κατοχικής πείνας δεν έλλειψε από το έργο κανενός λογοτέχνη που την έζησε. Συχνά ο λόγος της Λ. Νάκου είναι τόσο εικονοποιημένος, που θυμίζει κινηματογραφικό ντοκουμέντο:

Και στις μεγάλες πείνες, για να φάνε, όταν κανείς δεν είχε απολύτως τίποτα να τους δώσει, ρίχνονταν τότες στα σκουπίδια, σκύβανε και ψάχνανε μέσα στους ντενεκέδες και τρώγανε ό,τι βρίσκανε μέσα εκεί. Συχνά παλεύανε με τα αλητόσκυλα, ποιος να πρωτοφάει κείνα τα σκουπίδια.⁵¹

Και ζούσανε έτσι κοπάδι όλα μαζί. Και, όταν πια ούτε στα σκουπίδια δε βρίσκανε κάτι να φάνε, τότε αγριεύανε ξαφνικά και ορμούσανε πάνω στους μικροπωλητές, που πουλούσαν κάτι απαίσια μαυριδερά τάχα γλυκά, και λεηλατούσανε τα ταψιά τους.⁵²

*Η αγανάκτηση των αδικημένων τάξεων εξαπλώνεται απειλητικά, προέβλεπε με μεγάλη διορατικότητα στο κατοχικό ημερολόγιο του ο Γιώργος Θεοτοκάς από το καλοκαίρι του 1941 και σημείωνε ότι αδυνατεί να φανταστεί μετά την απελευθέρωση μια ομαλή πολιτική ζωή.*⁵³ Στις συνθήκες αυτές πέρα από την μικροαπάτη, ως αναγκαίο όρο επιβίωσης, αναπτύχθηκαν παράλληλα στάσεις ανθρωπιάς και αλληλεγγύης που δεν λείπουν από τα διηγήματα της Νάκου. Χαρακτηριστική είναι μια παρέα παιδιών στο διήγημα «Καρδερίνα», που ζουν όλα μαζί σε ένα εγκαταλελειμμένο οίκημα και μοιράζονται καθημερινά το φαγητό τους. «Δυο πατζάρια, πέντε κρεμμύδια, μια φούχτα σταφίδες» και μια μπομπότα «από αληθινό αραποσίτι» είναι η λεία των μικροκλοπών της παρέας.

Συχνά τα κατοικίδια των παιδιών πέφτουν θύματα της πείνας δημιουργώντας τους νέα τραύματα. «Μα αλήθεια σου λέω πως φάγαμε το γατί μας», ομολογεί με αθωότητα ένα μικρό κορίτσι σε δυο αδελφές του Ερυθρού Σταυρού που πήγαν στη συνοικία του Ελαιώνα να καταγράψουν τα άρρωστα παιδιά για να μοιράσουν ακολούθως φάρμακα. Η μητέρα ενώ στην αρχή αρνείται από ντροπή την πράξη της στις αδελφές, στο τέλος υποχωρεί και περιγράφει την

---

⁵⁰ Γ. Χλιουνάκης, *Παράταιρη επανάσταση...*, ό.π., σ. 55.

⁵¹ Λ. Νάκου, «Καρδερίνα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 96.

⁵² Ό.π., σ. 97.

⁵³ Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα 2014: Εστία, σ. 262.

ιστορία της: «Βούιζε το κεφάλι μου από την πείνα...θα ήταν με την αυριανή μέρα τέσσερις σωστές, που τίποτα δεν είχα βάλει στο στόμα μου...το μαγείρευα το γατί, έφτυνα χάμω.»⁵⁴

Σε κάθε σελίδα των δεκαεπτά διηγημάτων είναι πρόδηλο ότι η ανθρώπινη ζωή έχει χάσει αξία και μοναδικότητα. Από τη θέση της νοσηλεύτριας, η αφηγήτρια καταγγέλλει έμμεσα την κοινωνική αδικία και σε ορισμένα σημεία αναφέρεται στους υπεύθυνους αυτής της συμφοράς. Σπαράζει δίχως πρόδηλο ή γλυκερό λυρισμό, αναζητά και συνάμα προσφέρει βοήθεια με όποιο μέσο διαθέτει. Σε χαμηλόφωνο ύφος συμπυκνώνει το μέγεθος του βιώματος αυτού:

[...] μόλις αδειάζανε τα κρεβάτια, έρχονταν άλλοι. Κάνανε καμιά-δυο μέρες, και πάλι πεθαίνανε. Και όλοι από το ίδιο πράμα. Εξάντληση δυσεντερίες, από τα σκουπίδια που τρώγανε, κακουχία. Πραγματική αρρώστια δεν υπήρχε. Λιμός σου λέει ο άλλος. Λιμός!⁵⁵

2.3. ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Η Διδώ Σωτηρίου εμφανίζεται ως λογοτέχνιδα το 1959 και υπ' αυτή την έννοια θα πρέπει να καταταχτεί στη μεταπολεμική γενιά συγγραφέων αν και μεγάλη ηλικιακά σε σχέση με τους ομότεχνούς της. Καθώς το έργο της όμως παρουσιάζει αισθητικές συγγένειες με τους πεζογράφους του '30, έχει προταθεί ένταξη της στους ενδιαμέσους πεζογράφους⁵⁶.

Στο έργο της αναδεικνύει τα μεγάλα ζητήματα του 20^{ου} αιώνα υπό το πρίσμα των κατατρεγμένων που αναμετριοούνται με την άλογη και βίαια επιβεβλημένη εξουσία των ισχυρών. Σε όλο της το έργο είναι συνυφασμένη η Ιστορία με το προσωπικό βίωμα, είτε αφορά την ίδια είτε την οικογένειά της. Μέσα απ' το έργο της παίρνει πολιτική θέση και επιχειρεί να ερμηνεύσει τα μεγάλα γεγονότα του 20^{ου} αιώνα.

Ενώ στα μυθιστορήματα της ο άξονας που κρατά μακριά το καλό απ' το κακό είναι με σαφήνεια διακριτός, ενώ στο μυθιστορηματικό της σύμπαν οι έννοιες του σωστού και του λάθους είναι εξίσου εύκολα διακριτές και τα αντιθετικά ζεύγη προβάλλουν καθαρά καλώντας τον αναγνώστη να ταυτιστεί με το δίκαιο του αδικημένου, στα διηγήματα «Το Βάφτισμα» και «Η οικογένεια Θ. Θ. Φαρμακίδη», ο κανόνας αυτός σπάει.

Το διήγημα «Το βάφτισμα» δημοσιεύεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τον Ιούλιο του 1961 και «Η οικογένεια». Θ. Θ. Φαρμακίδη δημοσιεύεται πρώτη φορά στη συλλογή διηγημάτων *Ηρωες και*

⁵⁴Λ. Νάκου, «Το γατί», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 71.

⁵⁵Λ. Νάκου, «Ελενίτσα», στο βιβλίο της *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία, σ. 32.

⁵⁶Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2016: Οδυσσέας, σ. 470.

*Αντιήρωες*⁵⁷ που εκδόθηκε το 2019. Στο «Βάφτισμα», που εντάσσεται στη συλλογή *Τυχαίο συναπάντημα*,⁵⁸ ο Κύριος Απόστολος Παρασίδης είναι ανώτερος τραπεζικός υπάλληλος και στη διάρκεια της Κατοχής καλείται να πάρει θέση για το αν θα συμμετάσχει στην οργάνωση της απεργίας των τραπεζοϋπαλλήλων. Με γλαφυρότητα και χιούμορ περιγράφει την τραγική κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί ο ίδιος, οι συνάδελφοί του και η οικογένειά του από την πείνα:

Πεινούμε, ναι, σύμφωνα πεινούμε, λιποθυμούμε πάνω στα γραφεία μας, δεν μας σηκώνουνε πια τα πόδια μας. Παίρνουμε το μισθό μας κι ως να βγούμε έξω εξανεμίζεται με τον πληθωρισμό και δεν μπορούμε ούτε μεις, οι κάπως πιο εύποροι, ν' αγοράσουμε εκτατό δράμια λάδι. Τα παιδιά μας αδυνατίζουμε, υποφέρουνε. Η πατρίδα στενάζει. Σύμφωνα σε όλα. Όμως...απεργία, βρε άνθρωποι μου; Μέσα σε τέτοιες συνθήκες τρομοκρατίας απεργία! Είναι αληθινή παραφροσύνη, παραφροσύνη!⁵⁹

Η ιδέα της απεργίας του φαίνεται εξωφρενική και αναποτελεσματική. Από τη μια ο φόβος της Γκεστάπο και από την άλλη το φιλότιμο που εγείρεται απέναντι στους συναδέλφους του που αγωνίζονται, πιέζουν ασφυκτικά τον Απ. Παρασίδα:

Θα πουνε πως ο Απόστολος Παρασίδης δεν είναι πατριώτης, δεν είναι καν άνθρωπος. Εγκρίνει τις θηριωδίες των Γερμανών, είναι με το μέρος των προδοτών, των κουίσλικς.⁶⁰

Η πείνα για τον αστό τραπεζοϋπάλληλο δεν είναι αρκετή για να τον κινητοποιήσει στον αγώνα και η κάμψη του έρχεται, μόνο όταν οι κόρες του που είναι ενταγμένες σε κάποια οργάνωση χωρίς αυτή να κατονομάζεται, τον κλειδώνουν σπίτι για να μην πάει στη δουλειά τη μέρα της απεργίας.

Σε όλο το έργο της συγγραφέως η Ιστορία είναι ο κεντρικός πρωταγωνιστής που κινεί τα νήματα των σκέψεων και δράσεων των ηρώων της. Η μικρή αυτή αφήγηση, επομένως, δεν ξεφεύγει από το γενικό κανόνα και οι απεργίες των τραπεζοϋπαλλήλων είναι, βέβαια, ένα γνωστότατο ιστορικό γεγονός. Με την ίδρυση του Εργατικού ΕΑΜ ξεκίνησαν να στήνονται οι πρώτοι παράνομοι ΕΑΜικοί μηχανισμοί μέσα στις τράπεζες. Τον Ιούνιο του 1942 με την καθοδήγηση του ΕΑΜ ιδρύεται η ΕΣΤΟ (Επιτροπή Συνεργασίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων) και οργανώνονται πολυήμερες απεργίες των τραπεζοϋπαλλήλων την άνοιξη του 1943 για να

⁵⁷ Δ. Σωτηρίου, «Η οικογένεια Θ. Θ. Φαρμακίδη», στο βιβλίο της *Ηρώες και Αντιήρωες*, Αθήνα 2019: Κέδρος, σσ. 119-121.

⁵⁸ Δ. Σωτηρίου, «Το βάφτισμα» στο βιβλίο της *Τυχαίο συναπάντημα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα 2004: Κέδρος, σσ. 47-61.

⁵⁹ Δ. Σωτηρίου, «Το βάφτισμα»..., ό.π., σ. 49.

⁶⁰ Ο.π., σ. 55.

διεκδικήσουν συσσίτιο και αύξηση μισθών. Ο μαζικός χαρακτήρας των κινητοποιήσεων συνάντησε την αντίδραση των δυνάμεων κατοχής και ξεκίνησαν συλλήψεις και εκτελέσεις συνδικαλιστών του ΕΑΜ στις τράπεζες.⁶¹

Η λογοτεχνία του βιωμένου αποτελεί σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών από τους ιστορικούς της *Alltagsgeschichte*, δηλαδή τους ιστορικούς της καθημερινής ζωής.⁶² Ως προς την περίοδο που αφορά την εργασία αυτή, οι ιστορικοί αυτοί μπορούν, ίσως, να ανασυστήσουν την κατοχική ατμόσφαιρα του φόβου, αλλά και της ντροπής της μη συμμετοχής στα αγωνιστικά καλέσματα. Έτσι και εδώ μεταφέρεται όλη η δραματική ένταση του κεντρικού ήρωα, οι παλινδρομήσεις και η πάλη ανάμεσα στη λογική και το χρέος.

Στο διήγημα «Η οικογένεια Θ. Θ. Φαρμακίδη» ένας άλλος αστός, συμβολαιογράφος αυτή τη φορά είναι ο κεντρικός ήρωας της συγγραφέως. Σε τριτοπρόσωπη αφήγηση πληροφορούμαστε πως «η οικογένεια Φαρμακίδη πείνασε στο 1941-’42»:

Πούλησαν ό,τι χαλί, χρυσαφικό ή ασημικό είχαν. Πούλησαν και το σπίτι. Κάθονταν πάντα στο τραπέζι, μοιράζοντας ακριβοδίκαια τις μερίδες το ψωμί τους, τη φασολάδα, το συσσίτιο των δικηγόρων». Πριν το τέλος της μικρής ιστορίας πληροφορούμαστε ακόμη με μια διακριτική σχολιαστική ματιά του αφηγητή ότι «Ν’ αλλάξει όμως και φρονήματα και αντιλήψεις του ήταν δύσκολο του κυρίου Θ.Θ. Φαρμακίδη. Μισούσε όχι μόνο τις αλλαγές μα και τις αναθεωρήσεις.

Όταν όμως συνάντησε έναν παλιό Γερμανό συμφοιτητή του που φορούσε τη χιτλερική στολή και εκείνος τον χαιρέτησε εγκάρδια, ο κ. Θ. Θ. Φαρμακίδης του απάντησε πως δεν γνωρίζει κανέναν αξιωματικό των δυνάμεων κατοχής!

Άνθρωποι αμέτοχοι μέχρι χθες στα πολιτικά δρώμενα της εποχής τους, πιέζονται ασφυκτικά από μια εποχή με πολύ συμπυκνωμένα χαρακτηριστικά να ταχθούν στην πλευρά του καλού ή του κακού. Το μοτίβο αυτό, που επανέρχεται συστηματικά στα διηγήματα της συγγραφέως, βρίσκει στις δύο αυτές περιπτώσεις ηρώων έκφραση και μάλιστα κάτω από μια ιδιάζουσα περίπτωση. Οι ήρωες που δημιουργεί δεν είναι στην πραγματικότητα αμέτοχοι στα προπολεμικά χρόνια. Είναι αστοί που είχαν τα εφόδια λόγω της προπολεμικής τους θέσης να αντιμετωπίσουν την εμπειρία της πείνας αποτελεσματικά. Παράλληλα, όμως, αφήνεται να φανεί ότι ενώ έχουν τα υλικά εφόδια να παίξουν έναν άλλο ρόλο, προδοτικό, στη διάρκεια της Κατοχής και να μην πεινάσουν καθόλου, δεν το επιλέγουν.

⁶¹ Ζ. Χ. Συνοδινός, «Οι τραπεζικοί και το συνδικαλιστικό αντιστασιακό κίνημα 1941-1944», *Αρχειοτάξιο* 20, (Δεκέμβριος 2018), σ. 180.

⁶² Μ. Κυπαρίσσης-Μώρος, *Ιστορία και ιστορίες της κατοχικής Θεσσαλονίκης. Ανιχνεύσεις στη μεταπολεμική πεζογραφία του βορειοελλαδικού χώρου*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2017: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας, σ. 35.

Στο ερώτημα αν η πείνα ως εμπειρία παίζει καταλυτικό ρόλο στις επιλογές τους, η απάντηση είναι θετική. Η τάξη στην οποία ανήκουν προπολεμικά τους σώζει από τις συνέπειες του λιμού επιτρέποντας τους παράλληλα να διατηρήσουν αξίες όπως η φιλοπατρία, αλλά ταυτόχρονα τους επιτρέπει να μην ριζοσπαστικοποιηθούν αναζητώντας συνολικότερες λύσεις για την αντιμετώπιση μιας ενδεχόμενης μεταπολεμικής πείνας, εφόσον αυτή δεν τους αφορά. Υπό αυτή την έννοια αναφέρθηκε παραπάνω ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στο καλό και το κακό είναι σκοπίμως ασαφής και εντελώς ρεαλιστικός στα δύο διηγήματα. Στα δυο αυτά διηγήματα γίνεται φανερό ότι η το ταλέντο και ο ιδιαίτερος ψυχισμός της συγγραφέως κατορθώνει να προσδώσει διαχρονική διάσταση στις προσωπικές της εμπειρίες, καθώς προβάλλει διλήμματα που αφορούσαν, αλλά εξακολουθούν να αφορούν και σήμερα, τη μεσοαστική τάξη.

2.4. ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ

Ο Στρατής Μυριβήλης (1890-1969) είναι ένας από τους αντιπροσωπευτικότερους πεζογράφους της λογοτεχνικής Γενιάς του '30, ωστόσο παρέμεινε ενεργότατος στα ελληνικά Γράμματα σχεδόν μέχρι το τέλος της ζωής του. Όπως και οι δύο προαναφερόμενες συγγραφείς της γενιάς του, έτσι και ο Μυριβήλης βιοποριζόταν κατά κύριο λόγο από τη δημοσιογραφία και μάλιστα όπως ο ίδιος δήλωνε εργάστηκε στο χώρο αυτό από το 1912 και παρέμεινε επί 46 έτη, μέχρι που έγινε ακαδημαϊκός.⁶³ Η κύρια δημοσιογραφική του ασχολία υπήρξε το χρονογράφημα, είδος που τον τροφοδότησε με πλούσια θεματολογία την οποία επεξεργαζόταν ταυτόχρονα στα χρονογραφήματα και στο πεζογραφικό του έργο⁶⁴. Τα θέματα είχαν πολύ συχνά κοινωνικό προσανατολισμό με έντονα επικριτική και ευαίσθητη ματιά στα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνίας. Ένα εκ των θεμάτων που τον απασχόλησαν ήταν η κρατική αδιαφορία για τα παιδιά.⁶⁵ Στην παρούσα εργασία επιλέγεται ένα σχετικό με αυτή τη θεματολογία διήγημα με τίτλο «Ένα αγόρι της Αθήνας», που περιλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων *Το Κόκκινο Βιβλίο*⁶⁶ (1952). Πρόκειται για ένα διήγημα που δεν διαθέτει τη σπάνια γλωσσική μαεστρία του Σ. Μυριβήλη και τη συγγραφική δύναμη την οποία εξαίρει ο Γ. Θεοτοκάς⁶⁷ και τόσοι άλλοι συγγραφείς και κριτικοί, διαθέτει ωστόσο αφηγηματική ζωντάνια με παραστατικές περιγραφές, που διακρίνουν τη γενιά του συγγραφέα, και με την αβίαστη εναλλαγή της οπτικής του ενήλικα αφηγητή με αυτή του μικρού αγοριού. Άλλωστε στη διατριβή της Νίκης Λινάρδου διαβάζουμε

⁶³ Ν. Λυκούργου, *Στρατής Μυριβήλης: Η εξέλιξή του μέσω της αναλυτικής βιβλιογράφησης των έργων του*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας, σ. 14.

⁶⁴ Ο.π., σσ. 17-18.

⁶⁵ Ο.π., σ. 18.

⁶⁶ Σ. Μυριβήλης, «Ένα αγόρι της Αθήνας», στο βιβλίο του *Το Κόκκινο Βιβλίο*, Αθήνα 1979: Εστία, σσ. 141-151.

⁶⁷ Γ. Θεοτοκάς, «Γύρω στα βιβλία. Η Ζωή εν τάφω του Μυριβήλη», εφ. *Δημοκρατία* (2 Οκτωβρίου 1932).

πως η σημασία της συνεισφοράς του Μυριβήλη στη νεοελληνική λογοτεχνία εκκινεί ο 1924 με Τη *Ζωή εν τάφω* και κορυφώνεται με τον *Βασίλη Αρβανίτη* το 1943.⁶⁸

Το διήγημα ξεκινά από το τέλος της ιστορίας, με έναν πρωτοπρόσωπο αφηγητή να δηλώνει πως θέλει να διηγηθεί την ιστορία του Πάνου, που τον βρήκε μια μέρα στο Εθνικό Ορφανοτροφείο. Εξαρχής το ύφος του διηγήματος παίρνει χαρακτήρα μαρτυρίας από τις μέρες της Κατοχής και στη συνέχεια ο αφηγητής, που γίνεται τριτοπρόσωπος, «μπαίνει» με μηδενική εστίαση και αναδρομική αφήγηση στο σπίτι του μικρού Πάνου. Ο νεαρός κεντρικός ήρωας ζει την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, αποχαιρετά τον πατέρα του που πηγαίνει στο μέτωπο και λίγους μήνες αργότερα τον υποδέχεται ανάπηρο. Η οικογένεια πεινά και ο αφηγητής μεταφέρει για λίγο το φακό του στα σοκάκια της Αθήνας για να περιγράψει ρεαλιστικά και μέσα από την οπτική ενός μικρού παιδιού τα κάρα της Δημαρχίας που μάζευαν τους πεθαμένους από την πείνα: «τα κουνούσανε μια μπρος μια πίσω, έπ-έπ! να πάρουν φόρα και τα κορμιά των πεθαμένων έκαναν μπρουφ. Παρακάτω δηλώνεται ρητά πως οι Γερμανοϊταλοί πήραν όλα τα τροφίματα».⁶⁹

Στη συνέχεια ο αφηγηματικός λόγος δίνεται στον μικρό Πάνο και αφηγείται στη μητέρα του το εξής περιστατικό: Δυο άνθρωποι γύριζαν στη γειτονιά του και καλούσαν τα παιδιά να μαζευτούν στο σχολείο που είχαν καταλάβει οι Γερμανοί. Γερμανοί και Γερμανίδες «παχειές» γλυκομιλούσαν και χάιδευαν τα παιδιά, ενώ τους μοίραζαν κονσέρβες, γάλα του κουτιού και ψωμιά. Τα παιδιά δεν είχαν τη δύναμη ούτε να τα σηκώσουν. Μια κινηματογραφική κάμερα βιντεοσκοπούσε τη σκηνή αυτή και ένας φωτογράφος την αποτύπωνε. Στο τέλος έβαλαν τα παιδιά σε σειρές να βγουν από μια πόρτα και τους ζήτησαν να πετάξουν σε δυο μεγάλα κουτιά ό,τι τους είχαν προμηθεύσει. Οι Γερμανοί γελούσαν ασταμάτητα και οι Γερμανίδες «χτυπούσαν τα γόνατα με πολύ κέφι».⁷⁰ Το διήγημα συνεχίζει και κλείνει με την ακούσια προδοσία του πατέρα από το μικρό αγόρι που το ξεγέλασαν κάποιοι άγνωστοι και του απέσπασαν πληροφορίες για τη συνεργασία της οικογένειάς του με έναν Άγγλο. Οι γονείς μαζί με τον Άγγλο συλλαμβάνονται και το παιδί καταλήγει στο ορφανοτροφείο, όπου και το συναντά ο αφηγητής.

Ως προς την περιγραφή του μαρτυρίου των πεινασμένων παιδιών από το γερμανικό κινηματογραφικό συνεργείο, αξίζει να αναφερθεί μια ομοιότητα. Το 1947 δημοσιεύεται ένα επιστημονικό σύγγραμμα με τίτλο: *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους* με υπέρτιτλο *Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής* και υπότιτλο *Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*.⁷¹ Το έργο είναι συλλογικό και συγγραφείς του υπήρξαν τέσσερις Νευρολόγοι-Ψυχίατροι που

⁶⁸ M. Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα 1991: Κέδρος, σ. 181.

⁶⁹ Σ. Μυριβήλης, «Ένα αγόρι της Αθήνας»... , ό.π., σ. 144.

⁷⁰ Ό.π., σ.148.

⁷¹ Φ. Σκούρας – Α. Χατζηδήμος - Α. Καλούτσης - Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα ²1991: Οδυσσέας, σ. 16.

πέρασαν όλα τα χρόνια της Κατοχής στην Ελλάδα. Οι συγγραφείς συγκέντρωσαν και μελέτησαν διάφορα χρονικά της Κατοχής, προφορικές αφηγήσεις, τον παράνομο Τύπο και ρεπορτάζ από τον Τύπο μετά την απελευθέρωση, επίσημες εκθέσεις, στατιστικές, ιστορικά και λογοτεχνικά έργα. Ακόμη διενέργησαν οι ίδιοι έρευνα μέσω ερωτηματολογίων και έλαβαν 1.657 γραπτές απαντήσεις. Στην επτακοσιοστή γραπτή απάντηση διαβάζουμε:

[...] Σε μια γειτονιά μαζέψαν οι Γερμανοί ένα πλήθος πεινασμένα παιδιά. Τα βάλανε στη γραμμή όλα και τους δώσανε από ένα καρβέλι ψωμί. Πόσο καιρό άραγε να ‘χανε να πιάσουνε στα λιγνά τους χέρια ψωμί; Τους είπανε με τα δυο τους χέρια να σηκώσουν ψηλά το ψωμί για να φωτογραφηθούν και μετά να το φάνε. Αστράψανε τα άτονα μάτια τους. Τα φωτογραφήσανε... ύστερα γελώντας πήραν ένα-ένα από όλα τα παιδιά τα καρβέλια που τους είχαν δώσει... δεν τα χρειαζότανε πια η προπαγάνδα.

Η ομοιότητα της παραπάνω μαρτυρίας με το διήγημα του Μυριβήλη είναι προφανής και ενδεικτική του γεγονότος ότι οι κατοχικές εμπειρίες αποτέλεσαν ένα από τα κυριότερα οπλοστάσια άντλησης θεμάτων για το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής μετά τον πόλεμο.

Το διήγημα αποσκοπεί στην παρουσίαση του κατοχικού δράματος βιωμένου από ένα παιδί. Αναπηρία λόγω πολέμου, πείνα, προδοσία από Έλληνες, σύλληψη, ορφανοτροφείο, συναποτελούν τη ρεαλιστική και θλιβερή διαδρομή του μικρού Πάνου. Το 1961 ο Δημήτρης Χατζής συντάσσει το κριτικό δοκίμιο «Ελληνική αστική πεζογραφία της Εθνικής Αντίστασης»,⁷² κείμενο που δημοσιεύεται το 1987 στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*. Ανάμεσα στα άλλα γράφει πως «το θέμα Κατοχή-Αντίσταση είχε γωνίες πολύ κοφτερές, και η φρόνιμη αστική μας πεζογραφία διάλεξε μια και μόνη πλευρά του, που και ακίνδυνη και της εταίριαζε: ήταν η πλευρά της δραματικότητας».⁷³ Η κριτική αυτή θέση του Δ. Χατζή επιλέγεται εδώ, καθώς το διήγημα του Σ. Μυριβήλη αναδεικνύει αποκλειστικά αυτή την πλευρά της κατοχικής πείνας που αναμφίβολα υπήρξε δραματική. Στο ίδιο δοκίμιο ο Δ. Χατζής αποδίδει την επιλογή αυτή των αστών συγγραφέων στη απουσία μιας νέας εθνικής ιδέας -μετά την καταβαράθρωση της Μεγάλης- που να συγκροτήσει την αστική τάξη και την πνευματική της ηγεσία σε πιο εμπνευσμένα μονοπάτια. Η απουσία μιας τέτοιας ιδέας σε συνδυασμό με τα πρωτόγνωρα και σκληρά βιώματα της Κατοχής, οδήγησε την αστική πεζογραφία σε συνθέσεις εμπνευσμένες μεν από την περίοδο απογυμνωμένες δε από κάποια διέξοδο - πλην αυτή της δραματικότητας. Ο Χατζής ασκεί συλλήβδην κριτική στη Γενιά του 30' ότι είχε χάσει «το έδαφος της πραγματικής ζωής μέσα στο δικό της τόπο»⁷⁴ ήδη πριν το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου και

⁷² Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2005: Ροδακίω, σσ. 337-347.

⁷³ Ο.π., σσ. 338-339.

⁷⁴ Ο.π., σ. 337.

συνεχίζει λέγοντας ότι τα γεγονότα της επόμενης δεκαετίας έσωσαν τρόπον τινά την έλλειψη θεματολογίας που είχε παρουσιαστεί. Και πάλι όμως το «έδαφος της πραγματικής ζωής» δεν πατιέται γερά, εφόσον η αστική πεζογραφία αρνείται να περιλάβει στο έργο της την Εθνική Αντίσταση, την κίνηση των μαζών που «προκαλεί την αηδία τους»⁷⁵, διασαφηνίζει ο Δ. Χατζής.

Όταν πάλι πάνε οι ίδιοι πεζογράφοι να θεματοποιήσουν την Εθνική Αντίσταση, βρίσκονται σε ένα άγνωστο για αυτούς πεδίο και γι' αυτό σκοντάφτουν, συνεχίζει Δ. Χατζής. Στο συγκεκριμένο διήγημα του Μυριβήλη οι μάζες κινητοποιούνται και παρακολουθούμε ένα ανώνυμο φτωχό ζευγάρι να συμμετέχει στην Αντίσταση και να πληρώνει φόρο αίματος με τη συνεργασία, όμως, των Άγγλων και όχι με τις εγχώριες οργανώσεις του ΕΑΜ, γεγονός που θα προσέγγιζε περισσότερο την πραγματικότητα. Χαρακτηριστική είναι η φράση της συζύγου προς τον σύζυγο:

- Κάνε υπομονή Αντώνη. Ταχιάurio θάρτουν, καλέ μου, οι Εγγλέζοι και οι δικοί μας από την Αίγυπτο.⁷⁶

Όχι αδικαιολόγητα ο Δ. Χατζής κατηγορεί τη γενιά αυτή για «αντιαντιστασιακή»⁷⁷ λογοτεχνία που προβάλλει «ψεύτικα προβλήματα» και άγχη και ανάγει την πηγή αυτή της προβληματικής στην «αντιλαϊκότητα»⁷⁸ των συγγραφέων. Στο δοκίμιο του ο Δ. Χατζής δεν αναφέρεται ονομαστικά στον Σ. Μυριβήλη, αποκαλεί, όμως, τους νεότερους δεξιούς συγγραφείς που καταπιάστηκαν λογοτεχνικά με την Κατοχή και την Αντίσταση (Ν. Κάσδαγλης – Τα Δόντια της μυλόπετρας - Άλ. Κοτζιάς - Πολιορκία, Θ. Δ. Φραγκόπουλος, Τειχομαχία - Ρ. Προβελέγγιος-Χρονικό μιας σταυροφορίας — τριλογία), «παιδιά του Βασίλη του Αρβανίτη».⁷⁹

Στο διήγημα παρουσιάζονται, ακόμη, με τα πιο μελανά χρώματα οι Γερμανοί και οι Γερμανίδες που σαδιστικά οξύνουν το δράμα των παιδιών και μάλιστα ξεκαρδίζονται στα γέλια μετά το πέρας της αποστολής τους. Η εικόνα του αλύγιστου, υπερόπτη και παγερού Γερμανού που είναι αρκετά συνηθισμένη στη νεοελληνική λογοτεχνία, συμπληρώνεται με τις απάνθρωπες γυναικείες φιγούρες που πλαισιώνουν την αποστολή του κινηματογραφικού συνεργείου.

⁷⁵ Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου...*, ό.π., σ. 339.

⁷⁶ Σ. Μυριβήλης, «Ένα αγόρι της Αθήνας»..., ό.π., σ. 143.

⁷⁷ Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου...*, ό.π., σ. 343

⁷⁸ Ό.π., σ. 342

⁷⁹ Ό.π., σ. 342

Αντίθετα, στη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Καλλίτση, με τίτλο *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*,⁸⁰ υποστηρίζεται ότι στους περισσότερους δεξιούς και κεντρώους συγγραφείς ο Γερμανός παρουσιάζεται συχνά ως καλόβουλος στρατιώτης που εύκολα ξεγελιέται, ως άνθρωπος που υποφέρει κι αυτός από τα δεινά του πολέμου, ερωτεύεται, είναι, συχνά, καλλιεργημένος και ενώνεται με τον κατακτημένο Έλληνα μέσω της Τέχνης. Η εικόνα αυτή εξυπηρετεί, με βάση την ίδια άποψη, στη γενική επιδίωξη αυτών των συγγραφέων να εγείρουν αντικομμουνιστικά αισθήματα στον αναγνώστη, καθώς και να καλλιεργήσουν την πεποίθηση ότι το ΕΑΜ προξένησε μεγαλύτερη ζημία στην ελληνική κοινωνία από τις κατοχικές δυνάμεις. Η σημείωση αυτή γίνεται με δεδομένη τη βαθιά αντικομμουνιστική πολιτική τοποθέτηση του Σ. Μυριβήλη, η οποία εκφράστηκε με κάθε μέσο και κυρίως με το μισαλλόδοξο και ιστορικά ανορθολογικό δοκίμιο *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*.⁸¹ Ακόμη, δύο διηγήματα από τη συλλογή το *Πράσινο Βιβλίο* έχουν αντικομμουνιστικό περιεχόμενο: «Ο κατακλυσμός» και «Με την Απεργία».

Στο εν λόγω, όμως, διήγημα ο συγγραφέας δεν ταυτίζεται με την τάση αυτή των ομοϊδεατών του και παρουσιάζει τους Γερμανούς και τις Γερμανίδες ως βάρβαρους και ασεβείς ακόμη και απέναντι σε πεινασμένα παιδιά, θυμίζοντας την εικόνα που δίνει και ο Γ. Ιωάννου στο διήγημα «Τα λεμόνια ήταν ακριβά»⁸², στο οποίο Γερμανοί στρατιώτες και αξιωματικοί εξευτελίζουν το πεινασμένο πλήθος. Αν και οι δύο συγγραφείς προέρχονται από αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα, παρατηρείται ταύτιση στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζουν το ήθος των στρατευμάτων κατοχής.

---

⁸⁰ Μ. Καλλίτση, *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2007: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας Β.Ν.Ε.Φ., σσ. 140-172.

⁸¹ Σ. Μυριβήλης, *Ο Κομμουνισμός και το Παιδομάζωμα*, Καλαμάτα 1948: Τυπογραφία «Σημαίας». Το δοκίμιο μεταξύ άλλων ταυτίζει συστηματικά τον κομμουνισμό με τον ναζισμό και εξαίρει τους Άγγλους και τους Αμερικανούς για την ένοπλη επέμβασή τους στην Ελλάδα. Βλ. και Θ. Β. Κούγκουλος, «Από το χρονικό *Μουργκάνα* στο διήγημα "Ανυπεράσπιστοι". Η στροφή του Δημήτρη Χατζή στα θύματα του Εμφυλίου», *Estudios Neogriegos* 18 (2016), σσ. 64-65.

⁸² Γ. Ιωάννου, «Τα λεμόνια ήταν ακριβά», στο βιβλίο του *Η μόνη κληρονομιά*, Αθήνα 2003: Κέδρος, σσ. 107-110.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ

Σημαντικό στοιχείο που συγκροτεί αυτή τη γενιά λογοτεχνών είναι η προσωπική συμμετοχή τους στα γεγονότα του καιρού τους. Ο Δ. Χατζής, ο Ν. Κάσδαγλης και ο Σ. Τσίρκας στρατεύτηκαν ιδεολογικά αλλά και κυριολεκτικά στον αγώνα όχι μόνο της απελευθέρωσης, αλλά και στον αγώνα για την κατάληψη της μετακατοχικής εξουσίας. Τα έργα που μελετώνται εδώ προσεγγίζουν το βίωμα της πείνας ποικιλότροπα και οι ομοιότητες είναι λίγες. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι κανείς από τους τρεις, σε αντίθεση με την προκάτοχο λογοτεχνική γενιά δεν ενδιαφέρεται να περιγράψει σκελετωμένους ανθρώπους που πεθαίνουν στους δρόμους της πόλης. Η ανάγκη αυτή θα φανεί εκ νέου στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Δεύτερο κοινό γνώρισμα είναι πως η παρουσίαση της κατοχικής πείνας δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσον για να αναδειχτούν διαφορετικά ζητήματα. Τρίτο κοινό γνώρισμα είναι ότι και οι τρεις λογοτέχνες δεν εγκαταλείπουν τον ετεροδιηγητικό αφηγητή που αναλαμβάνει να φωτίσει όλες ή αρκετές από τις πλευρές μιας ιστορίας. Μόνο στην περίπτωση του διηγήματος του Σ. Τσίρκα «Ο εκφωνητής και ο διερμηνέας», που είναι και το νεότερο όλων των άλλων, επιλέγεται ο ομοδιηγητικός αφηγητής, με αποτέλεσμα το ύφος να επηρεάζεται άμεσα.

Ο Δ. Χατζής στη *Φωτιά* δημιουργεί ήρωες επικούς, που μάχονται για να μην ξαναπεινάσουν και μέσα από το έργο αυτό φιλοδοξεί να καταγράψει τη συμβολή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στο σκοπό αυτό. Η ίδια φιλοδοξία απαντά και στο έργο του Ν. Κάσδαγλη, *Τα δόντια της μυλόπετρας*, εφόσον η πείνα στο μυθιστόρημα αυτό επιχειρείται να καταπολεμηθεί από μια φοιτητική λέσχη που, όμως, ελέγχεται από μια δεξιά ένοπλη οργάνωση. Υπάρχει θα λέγαμε μια προσπάθεια να ισοσταθμιστεί ο ρόλος όλων των οργανώσεων, ανεξαρτήτως πολιτικού χρώματος, στην αντιμετώπιση της κατοχικής πείνας. Από τα διηγήματα του Δ. Χατζή που εντάσσονται στη συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η κατοχική πείνα προσεγγίζεται ως παράγοντας που κινητοποιεί τον άνθρωπο, όχι μόνο να συμμετάσχει στην Αντίσταση, αλλά να αλλάξει συλλήβδην την κοσμοθεωρία του. Εντελώς διαφορετική είναι η προσέγγιση του θέματος της πείνας στο διήγημα «Ένα θύμα της Κατοχής» του Δ. Χατζή και στο διήγημα «Αλλόκοτοι Άνθρωποι» του Σ. Τσίρκα. Στα έργα αυτά θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι πρόθεση των συγγραφέων ήταν να αναδείξουν ότι η βία, οι στερήσεις και η πείνα δεν οδηγούν αναπόδραστα προς τους κοινωνικούς αγώνες, αλλά και προς μοναχικά μονοπάτια που εντέλει συντρίβουν όσους τα επιλέγουν. Σαφώς η ιδεολογική τοποθέτηση των δύο συγγραφέων συμβάλλει καθοριστικά στην επιλογή να φωτίσουν αυτή την πλευρά του βιώματος που μελετάμε. Τέλος, το θέμα της πείνας εντάσσεται στο έργο του Σ. Τσίρκα από τη σκοπιά όχι του βιωμένου, αλλά του βιωματικού, που θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι αφήνει και αυτό ανεξίτηλα σημάδια στους ανθρώπους που το έζησαν.

3.2. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Ο Δημήτρης Χατζής εμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα το 1946 με το μυθιστόρημα *Η Φωτιά*.⁸³ Ανήκει στην πρώτη μεταπολεμική γενιά πεζογράφων, γενιά που υιοθέτησε τα ιδανικά του αντιφασιστικού αγώνα, πολέμησε για χάρη αυτών και βέβαια τα διοχέτευσε στο έργο της σε βαθμό να αποτελούν υλικό που επιστρέφεται ως μια μαρτυρία εποχής.⁸⁴ Τα έργα της γενιάς αυτής προβάλλουν έντονα τον ηρωισμό των χαρακτήρων που πλάθουν ή συλλήβδην του ελληνικού λαού, χωρίς να λείπει η ανθρωπιά, ακόμη και για τον αντίπαλο, καθώς ως εχθρός αντιμετωπίζεται ο φασισμός και όχι για παράδειγμα ο Ιταλός στρατιώτης.⁸⁵

Το έργο και του Δ. Χατζή είναι μπολιασμένο με όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, πόσο μάλλον εφόσον πρόκειται για συγγραφέα όχι μόνο πολιτικοποιημένο, αλλά ενταγμένο στο ΚΚΕ από το 1935, βασανισμένο και εξορισμένο από τη δικτατορία του Μεταξά, ενεργότατο μέλος του ΕΑΜ και αργότερα του Δημοκρατικού Στρατού.

Εδώ επιλέγονται τέσσερα έργα του συγγραφέα στα οποία είναι φανερή η προσπάθεια του Χατζή να καταγράψει, μέσα από τους χαρακτήρες που πλάθει, τη διαδικασία των αλλαγών που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία σε συνάρτηση με το μεταβαλλόμενο ήθος των χαρακτήρων αυτών. Επιμένει ιδιαίτερα στο πώς η κοινωνία διαμορφώνει τον άνθρωπο και σε οριακές ιστορικές συνθήκες δύναται να τον μεταμορφώσει είτε θετικά είτε αρνητικά. Πρόκειται για μια επέκταση της ελληνικής ηθογραφικής λογοτεχνικής παράδοσης που, όμως, δεν δίνει ένα «σταθερό κοινωνικό πορτρέτο»,⁸⁶ καθώς αυτό μεταβάλλεται ριζικά μέσα σε ένα χρόνο που δρα συμπτωκωτικά για την αλλαγή της ελληνικής πραγματικότητας. Ο ίδιος, μάλιστα, σε επιστολή του στον Στρατή Τσίρκα επισημαίνει ότι αποσκοπεί σε μια ηθογραφία γνωρίζοντας πολύ καλά τη σημασία του όρου στα ελληνικά γράμματα και διευκρινίζοντας ότι χρησιμοποιεί τον όρο «στην αυστηρότατη έννοια του».⁸⁷

Στο έργο του δεν υπάρχει ένα διήγημα ή μυθιστόρημα που να αφορά αποκλειστικά την κατοχική πείνα ή συγκεκριμένα το λιμό του 1941-1942, υπάρχει, όμως, συχνά ως ιστορικό πλαίσιο που

⁸³ Δ. Χατζής, *Η Φωτιά*, Αθήνα 2000: Ροδακίό.

⁸⁴ Ε. Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα 1994: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 388.

⁸⁵ Σ. Ι. Παπαδόπουλος, «Οι Έλληνες λογοτέχνες και η αντίστασή τους στο φασισμό κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σ. 188.

⁸⁶ Δ. Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, Ηράκλειο Κρήτης 2017: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 470.

⁸⁷ Θ. Γκιούρας, «Ο Δημήτρης Χατζής και τα θύματα της ιστορίας», *Ουτοπία* 118 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2016), σ. 58.

επηρεάζει σημαντικά και κινητοποιεί ορισμένους από τους εμβληματικότερους ήρωες που πλάθει.

Στη *Φωτιά*, που είναι ένα από τα πρώτα έργα της λογοτεχνίας της Αντίστασης, θεματικός πυρήνας είναι η αντίσταση του ελληνικού λαού εναντίον των κατοχικών δυνάμεων μέσα από τις εμπειρίες των μελών μιας οικογένειας. Τα δύο βασικά πρόσωπα, ο Γιακουμής και η Αυγερινή, παρουσιάζονται από έναν τρίτοπρόσωπο αφηγητή αρχικά αμέτοχοι στα μεγάλα γεγονότα του καιρού τους, αλλά έπειτα εξελίσσονται συνειδησιακά και εντάσσονται στον αγώνα για την ελευθερία από τις κατοχικές δυνάμεις στην κατεύθυνση μιας σοσιαλιστικής νέας κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζεται «Η μάχη της σοδειάς» που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1944. Η οργάνωση της «μάχης» οργανώθηκε από το ΕΑΜ και περιέλαβε τρία στάδια: θερισμός, αλωνισμός, απόκρυψη. Αρχικά, αντιστασιακές εφημερίδες, προκηρύξεις και τηλεβόες εξέπεμπαν συνεχώς το σύνθημα «Ούτε σπειρί σιτάρι στον κατακτητή», σύνθημα που αναφέρεται αυτούσια στη *Φωτιά*. Παράλληλα, από τα χωριά ξεκίνησαν επιτροπές που πήγαν σε ελληνικές και κατοχικές αρχές διαμαρτυρόμενοι για τη συγκέντρωση του σίτου και υπέβαλαν υπομνήματα, υπογραμμένα από χιλιάδες αγρότες, προς τη Γερμανική Διοίκηση Θεσσαλίας, τη Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων και το Τμήμα Γεωργίας. Μεταξύ άλλων ανέφεραν:

Το σιτάρι ανατιμήθηκε κατά 100.000 φορές και τα άλλα τρόφιμα κατά 250.000 ως 500.000 φορές. Το εισόδημα των αγροτών μειώθηκε. Και αν δώσουν παρακράτημα, τότε θα εκμηδενισθεί τελείως. Αυτό αποδεικνύεται και με στοιχεία: Κάθε παραγωγός από την εσοδεία του πρέπει να δώσει στην συγκέντρωση 25%, στην δεκάτη 10%, για θερισμό και μεταφορά 15%, για αλωνισμό 10%, για σπόρο και ψωμί 15%, σύνολον 75%. Δηλαδή κάθε παραγωγός θα πάρη μόνον 25% της εσοδείας για ν' αντιμετωπίσει τις ανάγκες καλλιέργειας και διατροφής της οικογενείας του. Αλλά το ποσοστό αυτό είναι ασήμαντο και επειδή ο αγρότης είναι αδύνατον ν' αποφυγή τα έξοδα θεριζοαλωνισμού, το μόνο που μένει, για να μπόρεση να ζήσει, είναι να μη παραδώσει τίποτα.⁸⁸

Στη *Φωτιά* περιγράφεται βήμα-βήμα η οργάνωση της «μάχης» στο χωριό των ηρώων της ιστορίας. *Ούτε σπειρί στον οχτρό* εξηγεί ο Γρηγόρης που είναι εξαρχής οργανωμένος, καθοδηγεί και στρατολογεί τους χωρικούς. Μάλιστα ένας γέροντας, στη συνέλευση του χωριού διαφωνεί με την επιλογή αυτή και προτείνει να δώσουν στους Γερμανούς τη μισή σοδειά, καθώς προβλέπει ότι η μάχη είναι χαμένη και πως ο εχθρός αν θέλει «και τη σοδειά θα την πάρει, θα απομείνουμε πεινασμένοι κι αυτό το χειμώνα και το χωριό θα το κάνει!». ⁸⁹

⁸⁸ Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Λάρισα 1999: ΕΛΛΑ, σ. 101.

⁸⁹ Δ. Χατζής, *Η Φωτιά...*, ό.π., σ. 39.

Η περιγραφή της μάχης χαρίζει στο έργο όλα τα χαρακτηριστικά του ηρωικού-επικού μυθιστορήματος παρουσιάζοντας μεγαλειώδεις μορφές ταπεινών χωρικών, που ανταποκρίθηκαν στο ηθικό χρέος προς πατρίδα και λαό, ενώ παράλληλα πίστεψαν και αγωνίστηκαν για την κοινωνική αλλαγή και απελευθέρωση από τη νέα μεταπολεμική, καταπιεστική και άδικη εξουσία. Η εικόνα της μάχης έρχεται σε πλήρη αντίστιξη με την αρχική εικόνα του μυθιστορήματος, στην οποία Γερμανοί μπαίνουν στο χωριό της οικογένειας του Γιακουμή και αρπάζουν όσα ζώα τους είναι χρήσιμα.

Το βιβλίο εξαίρει συνολικά τα ιδανικά και τον αγώνα του ΕΑΜ ξετυλίγοντας μέσα από τις ιστορίες των κεντρικών χαρακτήρων την θετική επίδραση της κυριαρχίας του στα βουνά και την ελεύθερη Ελλάδα και υπογραμμίζοντας τόσο το προσωπικό κέρδος των ηρώων ως προς την ανύψωση της ηθικής τους και ως προς την υλική βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Οι ήρωες που δίνουν τη μάχη της σοδειάς, έχουν ως κίνητρο όχι μόνο να μην τροφοδοτηθεί εκ νέου ο γερμανικός στρατός, αλλά να μην πεινάσουν. Η σοδειά μοιράστηκε κατ' αναλογία στους χωρικούς και σημαντικό μέρος της φυλάχτηκε σε αποθήκες του ΕΛΑΣ για την τροφοδοσία των ανταρτών. Σε συνέντευξη που έδωσε ο Δ. Χατζής στον Αλέξη Ζήρα και δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του,⁹⁰ εξηγεί ότι οι αντάρτες της Φωτιάς ζούσαν μέσα στο «ιδανικό τους, στο θρύλο», στο όνειρο, έστω στο είδωλό τους σε αντίθεση με τους Ανυπεράσπιστους ήρωές του. Πρόκειται αναμφίβολα για έργο που εντάσσεται στη στρατευμένη λογοτεχνία και στο δόγμα Zhdanov (1934) σχετικά με το σοσιαλιστικό ρεαλισμό, σύμφωνα με το οποίο η λογοτεχνία πρέπει να είναι «κομματικά προσανατολισμένη», ηρωική, αισιόδοξη, και διαποτισμένη από «επαναστατικό ρομαντισμό».⁹¹

Το δεύτερο έργο που κυκλοφορεί ο Δ. Χατζής, ως πολιτικός πρόσφυγας πλέον, είναι *Το Τέλος της μικρής μας πόλης*⁹² και αποτελεί συλλογή διηγημάτων που δένονται αρμονικά γύρω από έναν κεντρικό νοηματικό άξονα. Στο διήγημα «Η θεία μας η Αγγελική»⁹³ ο ομοδιηγητικός, αλλά αποστασιοποιημένος από την κυρίως πλοκή αφηγητής αναλαμβάνει να εξιστορήσει την τραγική μοίρα της καλοκάγαθης και γλυκομίλητης θείας Αγγελικής. Η θεία Αγγελική μοιάζει με τις φηγούρες της ελληνικής ηθογραφικής λογοτεχνικής παράδοσης, μόνο που τα χρόνια που έτυχε να ζήσει την ενέπλεξαν άθελά της σε ένα προδοτικό ρόλο.

Όταν ξεκίνησε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος άρχισαν και όλα τα βάσανα, λέει ο αφηγητής, που σε όλα τα διηγήματα της συλλογής τοποθετείται ως ένας από τους κατοίκους της που δρα ως παρατηρητής:

Οι φούρνοι δεν βγάζανε ψωμί τακτικά» και «οι έμποροι αρχίσαν και κλείναν τα μαγαζιά τους» αιτιολογώντας την ενέργεια αυτή στην ανυπαρξία εμπορευμάτων. Όμως,

⁹⁰ Γ. Παπακώστας, *Που μας πάει αυτό το αίμα; Αναπαραστάσεις αυτοδικίας και βίας στη νέα ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 2017: Πατάκης, σ. 241.

⁹¹ Θ. Β. Κούγκουλος, «Από το χρονικό Μουργκάνα στο διήγημα "Ανυπεράσπιστοι"...», ό.π., σ. 59.

⁹² Δ. Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Αθήνα 1974: Πλειάς.

⁹³ Δ. Χατζής, «Η θεία μας η Αγγελική», στο βιβλίο του *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό.π., σσ. 69-82

η διακριτικά σχολιαστική παρουσία του αφηγητή δίνει άλλη αιτιολόγηση: «τα κρύψαν όλα και περιμένουν τους ιταλούς, λέγαν οι φτωχοί», ενώ συμπληρώνει: «θάνατος, φόβος, πείνα και κρύο-ο πόλεμος».⁹⁴

Το πρόβλημα της έλλειψης προϊόντων και φαγητών προκύπτει, επομένως, λίγο πριν την Κατοχή.

Ο Αντώνης Γωγούσης, ο ευκατάστατος του «μαχαλά» που ζει η κεντρική ηρωίδα, της ζητά να φυλάξει στο κελάρι της την προίκα της κόρης του από τυχόν εισβολές των Ιταλών, γιατί φοβάται πως θα «τα πάρουν όλα». Η εύπιστη θεία Αγγελική δέχεται με χαρά να εξυπηρετήσει τον Γωγούση και μάλιστα του δίνει και το κλειδί του κελαριού για να μπορεί να έχει πρόσβαση μόνο εκείνος. Ο Γωγούσης έκτοτε πήγαινε συχνά στο κελάρι και της «άφηνε κάτι» ευχαριστώντας τη για την καλοσύνη της. Γρήγορα οι γείτονες και φίλοι της Θείας Αγγελικής άρχισαν να της φέρονται εχθρικά, καθώς τελικά και χωρίς η ίδια να το γνωρίζει, ο Γωγούσης έκρυβε στο κελάρι της τρόφιμα, που χωρίς να αναφέρεται ρητά, τα πουλούσε στη μαύρη αγορά: «Το κελλάρι Κυρ' Αγγελική, το κελλάρι, ποιος τους το δωσε των φονιάδων - εγώ τους το δώσα; Παράτα μας, λέω».⁹⁵ Είναι τα πικρά λόγια του γείτονά της Πέτρου, που θα γίνουν η αρχή της συντριβής της Θείας Αγγελικής και θα την οδηγήσουν στο θάνατο: «Όταν ανέβηκε από το κελλάρι, το μεγάλο κορμί της ήταν σαν να γκρεμίστηκε μονομιάς. Εκατό γκαζοντενεκέδες με λάδι μέσα στα κασόνια τους- η προίκα του κοριτσιού». Η κεντρική ηρωίδα που μέχρι χθες δεν γνώριζε την ταξική διαίρεση των ανθρώπων, όπως η ίδια εξομολογείται συντετριμμένη στην Παναγία, υφίσταται μια οριστική μεταστροφή στον τρόπο με τον οποίο αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον κόσμο:

- Συγχώρεσέ με, εγώ δεν τους ήξερα – δεν ήξερα εγώ πλούσιοι και φτωχοί. Είδα. Κι ήρθα να σου το πω...⁹⁶

Το μικρό αυτό απόσπασμα, με λόγο ευθύ, λαϊκό, ιδιωματικό και διόλου κρυπτικό,⁹⁷ μαρτυρά την ανθρωπιά με την οποία ντύνει τους ήρωές του ο Χατζής, τέτοια που χαρακτηρίζει το έργο του όχι μόνο ως ρεαλιστική πεζογραφία, αλλά της προσθέτει το επίθετο ουμανιστική.⁹⁸ Η θεία Αγγελική πεθαίνει μη μπορώντας να αντέξει ότι συνέδραμε στο ανθρώπινο δράμα, αλλά ο θάνατος της δεν αποτελεί «κατάληξη, αλλά αφορμή για καταδίκη της κοινωνικής σήψης»⁹⁹ και

⁹⁴ Ο.π., σ. 76.

⁹⁵ Ο.π., σ. 80.

⁹⁶ Ο.π., σ. 81.

⁹⁷ Δ. Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική...*, ό.π., σ. 480.

⁹⁸ Δ. Τζιόβας..., ό.π., σ. 476.

⁹⁹ Α. Ν. Γκότοβος, «Η ιδεολογική λειτουργία του "τέλους" στο έργο του Δημήτρη Χατζή: Η απόρριψη του παλιού ως προϋπόθεση γέννησης του νέου», *Δωδώνη* 24 (1995), σ. 55.

ρητής δήλωσης ότι επήλθε το τέλος της παραδοσιακής κοσμοθεωρίας που καθόριζε μέχρι τώρα τη ζωή της.

Το τελευταίο διήγημα της συλλογής τιτλοφορείται «Μαργαρίτα Περδικάρη».¹⁰⁰ Στην πρώτη κιόλας γραμμή του πληροφορούμαστε ότι τη Μαργαρίτα την τουφέκισαν οι Γερμανοί το 1944, αλλά ο θάνατός της, όπως και στην περίπτωση της θείας Αγγελικής, αντί για το τέλος, σηματοδοτεί την αρχή της επικράτησης μιας νέας κοσμοθεωρίας. Ο θάνατός της εισάγει τον αναγνώστη στον πρωτοφανέρωτο κόσμο της γυναικείας χειραφέτησης, καθώς μέχρι τότε οι γυναίκες στην πόλη του αφηγητή πέθαιναν μόνο από γεράματα ή αρρώστιες και γέννες. Στο σόι της Μαργαρίτας πέθαιναν και από γεροντοχτικιό. Η οικογένειά της ανήκε στην ευυπόληπτη τάξη, περιφρονούσε τα φτωχά λαϊκά στρώματα, ζούσε δίχως να εργάζεται διατηρώντας σχέσεις με τη Μητρόπολη και τα έσοδά της και είχε διαρκείς αντεκδικήσεις γύρω από την οικογενειακή περιουσία. Η Μαργαρίτα έλειψε για σπουδές στην Αθήνα και όταν επέστρεψε στην πόλη του αφηγητή, η οικογένεια, μάταια, προσπάθησε να μην την εμπλέξει στο μικρόκοσμο αυτής της σήψης που την περιέβαλλε. Η Μαργαρίτα βυθίστηκε στη θλίψη και τη μοναξιά και πίστεψε ότι η ζωή της δεν θα βγει ποτέ από «την αρρώστια, την τρέλλα, το ψέμμα».

Στο σχολείο που δούλευε ως δασκάλα με την έναρξη της Κατοχής στην Ελλάδα, αρχίζει να έρχεται σε επαφή με ένα άλλο είδος δυστυχίας που στην αρχή της φαίνεται ολότελα ξένη και περαστική. Είναι η δυστυχία της πείνας των μαθητών και των οικογενειών τους, η ανάμιξη τους στην Αντίσταση και η στράτευση τους στον ένοπλο αγώνα με ό,τι βάσανο τις ακολούθησε:

Τόση δυστυχία ναναι στον κόσμο, η Μαργαρίτα το δε με κάποια κατάπληξη στην αρχή. Είδε τους ανθρώπους σάμπως να ρχόντανε κοντύτερά της, με τα βάσανά τους κι αυτοί, με τον πόνο τους, με τα δάκρυσά τους.¹⁰¹

[...] Ήτανε πολλά που οι γονείς τους, τ' αδέρφια τους, άλλοι δικοί τους, είχανε κιόλας βαφτιστεί στη φωτιά, πεθάναν της πείνας, σκοτώθηκαν στον πόλεμο, τους σκότωσαν οι γερμανοί, τους πήρανε στα στρατόπεδα, άλλοι φύγανε, χαθήκανε ξαφνικά και τα παιδάκια δεν έλεγαν που.¹⁰²

Οι εμπειρίες αυτές είναι καθοριστικές για τη σταδιακή μεταστροφή της Μαργαρίτας, για την εγκατάλειψη του κόσμου της εσωστρέφειας και της μοιρολατρίας. Ο αφηγητής αναφέρει πως για τη Μαργαρίτα αυτή η επαφή «Δεν ήταν μονάχα το πρώτο βήμα προς τους ανθρώπους»¹⁰³

¹⁰⁰ Δ. Χατζής, «Μαργαρίτα Περδικάρη», στο βιβλίο του *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό.π., σσ. 159-183.

¹⁰¹ Ό.π., σ.171.

¹⁰² Ό.π., σ.171.

¹⁰³ Ό.π., σ.174.

υπονοώντας ότι ήταν κάτι πολύ περισσότερο, ήταν το μεγάλο βήμα της εγκατάλειψης της «μοίρας των Περδικαράϊων», της σιωπηλής αδιαφορίας που πήγαζε από την πεποίθηση ότι η πραγματική δυστυχία βρισκόταν στο οικογενειακό περιβάλλον της. Η Μαργαρίτα άκουγε καθημερινά πως τα παιδιά στο σχολείο δεν είχαν ψωμί, δεν είχαν φωτιά, τα άκουγε στις καθημερινές τους κουβέντες να μιλούν «για τους κακούς, τους μαυραγορίτες που θησαυρίζανε με την πείνα του κόσμου, για τους μεγαλουσιάνους και τους αρχόντους μέσα στην πόλη και πως ήτανε κι αυτοί με τους γερμανούς».¹⁰⁴

Από εδώ και πέρα η Μαργαρίτα βρίσκει μια ελπίδα που τη βγάζει από το έρεβος της μοναξιάς και τη σήψη της οικογένειάς της. Βρίσκει την ελπίδα στη δημιουργία ενός νέου καλύτερου κόσμου και η μεταστροφή της σημαίνει μια πολιτική ένταξη, μια ιδεολογική τοποθέτηση προς τον κομμουνιστικό αγώνα που θα σήμαινε ότι η ελευθερία από τις κατοχικές δυνάμεις, δεν θα αντικατασταθεί από την προκατοχική ανελευθερία που γέννησε και τον ηθικό ξεπεσμό της οικογένειάς της.

Ο Hero Hokwerda υποστηρίζει ότι συνολικά οι ήρωες του *Τέλους της Μικρής* μας πόλης είναι «μικροί» άνθρωποι και η μεταστροφή τους συντελείται άθελά τους, σχεδόν χωρίς να το αντιλαμβάνονται, περνώντας ο καθένας απ' αυτούς μέσα από μια διαδικασία αποδέσμευσης από το «πατροπαράδοτο συλλογικό σώμα» που μέχρι τότε καθόριζε την ταυτότητά τους.¹⁰⁵ Τόσο στην περίπτωση της Θείας Αγγελικής όσο και στην περίπτωση της Μαργαρίτας Περδικάρη, η κατοχική πείνα έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διαδικασία αυτής της αποδέσμευσης που ακολούθησε την μεταστροφή. Στην πρώτη περίπτωση η θεία Αγγελική περιέπεσε σε κατάσταση απελπισίας όταν αντιλήφθηκε την ακούσια σύμπραξη της στην πείνα του κόσμου και αποκόπηκε βίαια από έναν τρόπο σκέψης περί αταξικής κοινωνίας και αρμονικής συνύπαρξης πλούσιων και φτωχών. Στην περίπτωση της Μαργαρίτας, και πάλι η πείνα θα παίζει σημαίνοντα ρόλο στην εσωτερική της εξέλιξη, αλλά και στην εξέλιξη της πλοκής, καθώς η Μαργαρίτα δεν υφίσταται μόνο μεταστροφή εσωτερική, αλλά και εξωτερική. Θα αρχίσει να δρα, θα συλληφθεί, θα βασανιστεί και θα εκτελεστεί με το «θάνατό της να επαυξάνει πολλαπλασιαστικά τη δυναμική των ιδεών της».¹⁰⁶

---

¹⁰⁴ Ο.π., σ.172.

¹⁰⁵ Η. Hokwerda, *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα 2016: Καλλιγράφος, σ. 205.

¹⁰⁶ Α. Ν. Γκότοβος, «Η ιδεολογική...», ό.π., σ. 55.

Στο έργο του Δημήτρη Χατζή *Οι Ανυπεράσπιστοι*,¹⁰⁷ που δημοσιεύεται το 1966, περιλαμβάνονται επτά διηγήματα. Το πέμπτο εξ αυτών είναι το «Ένα θύμα της Κατοχής» και ξετυλίγεται η ιστορία ενός ζευγαριού εν μέσω της Κατοχής, της Ευρυδίκης και του Ανέστη. Από την πρώτη περίοδο λόγου του διηγήματος ο αναγνώστης πληροφορείται απ' τον τριτοπρόσωπο, εξωδιηγητικό και παντογνώστη αφηγητή ότι ο Ανέστης «τα πρώτα χρόνια της Κατοχής τα 'χε βγάλει πέρα χωρίς να πεινάσουν οι δυο τους».¹⁰⁸ Ο Ανέστης «μέσα σε ένα κόσμο που πεινούσε»¹⁰⁹ είχε κλείσει το γραφείο εισαγωγών που είχε. Εξαρχής, λοιπόν, το νήμα της ιστορίας ξετυλίγεται με αρχικό κίνητρο να μην πεινάσουν ο Ανέστης και η Ευρυδίκη και ο αναγνώστης προϋδεάζεται ότι οι ερχόμενες κινήσεις τους δεν θα είναι σύμφυτες με τις ανάγκες των πεινασμένων της Αθήνας.

Το ζευγάρι πλαισιώνεται από το Μανούση, το θείο-Ανδρόνικο και τον Δημήτρη και καθένας απ' αυτούς θα παίξει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής. Ο Μανούσης είναι ο συνεργάτης του Ανέστη και το κλειδί για τις εμπορικές προσβάσεις που επιθυμεί να έχει το ζευγάρι. Ο Θεϊός-Ανδρόνικος είναι Ταγματάρχης στα Τάγματα Ασφαλείας και εξασφαλίζει -ως εκπρόσωπος του επίσημου κράτους- την άδεια μετακίνησης που του ζητά ο Ανέστης, ώστε να συνεχίσει τις εμπορικές του δραστηριότητες. Τέλος, ο Δημήτρης είναι μέλος του ΕΑΜ και αγοράζει χαρτί από τον Ανέστη για τις ανάγκες του παράνομου αντιστασιακού Τύπου.

Στις πρώτες γραμμές του διηγήματος διαβάζουμε ότι ο Ανέστης βοήθησε τον μέχρι χθες φαρμακέμπορο Μανούση να κρύψει τα φάρμακα: «τα κρύψαν, τ' ασφαλίσαν, συνεταιρίστηκαν, βάλανε μπροστά να του τα περνάει αυτός λίγα λίγα στη μαύρη».¹¹⁰ Ο Μανούσης -που δεν εμφανίζεται να μιλά στο διήγημα- αισθητοποιεί τη βωβή και απρόσωπη βία της ανέχειας και της πείνας.¹¹¹

Ο μικρόκοσμος του ζευγαριού στήνεται σύντομα και λιτά και ο μικρός αυτός πρόλογος της ιστορίας κλείνει με την επαναφορά του -αρχικού- κινήτρου που καθόρισε τις επιλογές του ζευγαριού στην κατοχική Αθήνα: «Δεν πεινάσανε με την Ευρυδίκη του και δεν πρόκειται να πεινάσουν, της είπε, χίλια χρόνια να κρατήσει ο πόλεμος. Ο Μανούσης ξέρει πολύ καλά τη μια γνήσια ταμπλέτα να την κάνει τέσσερις».¹¹²

Από εκεί και έπειτα εξυφαίνεται η προσπάθεια του ζευγαριού να βγει όσο περισσότερο κερδισμένο γίνεται από την Κατοχή και τις συνέπειες αυτής. Οι αντιστασιακές οργανώσεις, οι

¹⁰⁷ Δ. Χατζής, *Οι Ανυπεράσπιστοι*, Αθήνα 1979: Καστανιώτης.

¹⁰⁸ Ο.π., σ. 111.

¹⁰⁹ Ο.π., σ. 111.

¹¹⁰ Ο.π. σ. 111.

¹¹¹ Θ. Γκιούρας, «Ο Δημήτρης Χατζής...», ό.π., σ. 61.

¹¹² Δ. Χατζής, *Οι Ανυπεράσπιστοι...*, ό.π., σ. 111.

Εγγλέζοι, τα Τάγματα Ασφαλείας και τα δελτία τροφίμων, αποτελούν ευκαιρίες για κοινωνική και οικονομική άνοδο στη μεταπολεμική Ελλάδα:

Δεν μπορούσε, λοιπόν να 'ναι ευχαριστημένος που δεν πεινούσαν και να καθήσει στ' αυγά του- με το Μανούση, την τσάντα του, το λαδάκι, τα φασολάκια που μάζευαν με τα νοθεμένα φάρμακα, καμιά λιρίτσα από κάποτε.¹¹³

Έτσι, στη λεγόμενο δεύτερη περίοδο της Κατοχής, όταν οι μηχανισμοί της μαύρης αγοράς είναι περισσότερο εδραιωμένοι και η δοσιλογική κυβέρνηση Ράλλη έχει ιδρύσει το 1943 τα Τάγματα Ασφαλείας, το ζεύγος έχει ακόμη μεγαλύτερες προσδοκίες για ταξική αναβάθμιση επιθυμώντας να απλώσει τις δραστηριότητές του πέρα από τις δοσοληψίες της μαύρης αγοράς, από τα «φουκαρατζίδικα, ανάξια πράγματα».¹¹⁴ Ο Ανέστης, έτσι, απευθύνεται στο θείο Ανδρόνικο προσπαθώντας αφενός να έχει πρόσβαση στις προμήθειες των Ταγμάτων Ασφαλείας, αφετέρου να αδειοδοτηθεί από αυτά για ελεύθερη εμπορική μετακίνηση. Ετοιμάζει μια μεγάλη δουλειά, φασόλια, ρεβύθια που 'χε στα σκαριά να κλείσει στα Φάρσαλα. Η συνάντηση τελειώνει μετά από τις ανεπιτυχείς προσπάθειες του θείου Ανδρόνικου να εντάξει τον Ανέστη στα Τάγματα, αλλά και με ένα δέμα: «δύο κουραμάνες, ζεστές ακόμη και κρέας είχε, φρέσκο σφαγμένο και λίγη ζάχαρη».¹¹⁵ Αινιγματική στιγμή στο διήγημα είναι η απόρριψη εκ μέρους της Ευρυδίκης του φρεσκοσφαγμένου κρέατος του θείου της και η αποδοχή των άλλων τροφίμων. Η άρνηση εγείρει υποθέσεις για αμφιβολίες της Ευρυδίκης ως προς την προέλευση του κρέατος.

Μια μικρή, ενδιαφέρουσα, μαρτυρία του Θόδωρου Ξηροτάγαρου, μαχητή της ΟΠΛΑ στην Κοκκινιά, για τη σχέση Ταγμάτων Ασφαλείας με τα τρόφιμα, καταγράφεται στη μελέτη του Ι. Χανδρινού:

Συμμαθητές μας ήτανε, στο Γυμνάσιο. Τους πιάναμε και τους λέγαμε: «Ρε μαλάκα, στα Τάγματα Ασφαλείας;» «Τι να κάνουμε; Αφού πεινάμε;». Εμείς δεν πεινάμε;»[...] «Να σας στείλουμε στο βουνό». Τους προειδοποιήσαμε δυο και τρεις φορές. [...] Ε, αν το ξανάκανε...¹¹⁶

Επιστρέφοντας στο διήγημα, η αδειοδότηση δίνεται από το θείο Ανδρόνικο, αλλά ο Ανέστης κατορθώνει να φτάσει μόνο μέχρι τη Λιβαδειά κι όλα τα σχέδιά του, παρόλο που μιλά σαν υπεύθυνος άνθρωπος της επιμελητείας των Ταγμάτων Ασφαλείας, ματαιώνονται. Αφενός οι μαυραγορίτες της Θήβας δεν ενδιαφέρονταν για μεγάλες δουλειές, καθώς προτιμούσαν τους

¹¹³ Δ. Χατζής, *Οι Ανυπεράσπιστοι...*, ό.π., σ. 112.

¹¹⁴ Ό.π., σ. 113.

¹¹⁵ Ό.π., σ. 117.

¹¹⁶ Ι. Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα 2012: Θεμέλιο, σ.184.

μικρούς ανθρώπους που τα παιδιά τους πεθαίνουν της πείνας και αφετέρου πέρα από τη Λιβαδειά ήταν η ελεύθερη Ελλάδα των ανταρτών. Από το διήγημα αναδεικνύεται ότι η κατοχική πραγματικότητα διαμορφώνεται ως συσχετισμών χώρων διαφορετικής ποιότητας. Υπάρχουν τόποι παραγωγής εκμετάλλευσης και τόποι παραγωγής ελευθερίας και τα σχέδια του Ανέστη για εύκολο και ανήθικο πλουτισμό θα ματαιωθούν. Η Κατοχή εμφανίζεται ως ένας μηχανισμός αναδιανομής όχι μόνο προϊόντων και χρημάτων, αλλά και ανθρώπινων υπάρξεων και υποστάσεων.¹¹⁷

Το ζευγάρι πλαισιώνεται από ακόμη έναν χαρακτήρα, που ενσαρκώνει έναν άλλο βασικό πυλώνα της περιόδου της Κατοχής, τον ανώνυμο απόστρατο ταγματάρχη ο οποίος προτείνει στον Ανέστη να ενταχθεί στις κατασκοπευτικές υπηρεσίες των Άγγλων. Η εξέλιξη αυτή του διηγήματος αναφέρεται, γιατί ο απόστρατος δωρίζει και αυτός κρέας στον Ανέστη, με τη διαφορά ότι το κρέας είναι τώρα πολιτισμένο και κονσερβαρισμένο,¹¹⁸ αναίμακτο σε αντίθεση με το κρέας του Ανδρόνικου. Οι συνδηλώσεις γύρω από την υπόθεση του κρέατος παραπέμπουν στην βρετανική ιμπεριαλιστική πολιτική που θα επιχειρούσε «πολιτισμένα» και αναίμακτα- χωρίς τελικά να το υλοποιήσει- να διατηρήσει τη θέση ισχύος της στη μεταπολεμική και συμμαχική Ελλάδα. Στο σημείο αυτό είναι εντυπωσιακή και σπάνια η συνδηλωτική χρήση της γλώσσας από το συγγραφέα με το ματωμένο και το κονσερβαρισμένο κρέας να σηματοδοτούν τις εκφάνσεις της βίας των Ταγμάτων Ασφαλείας από τη μια και των Άγγλων από την άλλη.

Το διήγημα κλείνει αφήνοντας αναπάντητο το ερώτημα ποιος από όλα τα πρόσωπα του μύθου είναι εντέλει το θύμα της κατοχής που προλέγεται στον τίτλο. Στην περίπτωση ωστόσο του Ανέστη, η στρατηγική της διάσωσης του ατομικού αφανισμού δεν δικαιώνεται, αφού ούτε τον πολυπόθητο πλούτο μπορεί να εξασφαλίσει στη διάρκεια της Κατοχής ούτε και τη ζωή του να διασώσει, αφού συλλαμβάνεται τυχαία και εκτελείται ως όμηρος σε κάποιο μπλόκο. Ένα θύμα της Κατοχής, κατά τον Θ. Γκιούρα, είναι κάθε ένα άτομο που κατακρημνίστηκε στον Καιάδα της εκμετάλλευσης, του μαυραγοριτισμού και του δοσιλογισμού.¹¹⁹

---

¹¹⁷ Γκιούρας Θ., «Ο Δημήτρης Χατζής και τα θύματα της ιστορίας», *Ουτοπία* 118 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2016), σσ. 68-69.

¹¹⁸ Ο.π., σ. 72.

¹¹⁹ Ο.π., σ. 78.

3.3. ΝΙΚΟΣ ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ

Ο Νίκος Κάσδαγλης (1928-2009) σε πολύ νεαρή ηλικία στρατεύεται στην Ιερή Ταξιαρχία, μια δεξιά οργάνωση με αντιστασιακό καταρχάς προσανατολισμό. Στα μέσα όμως της δεκαετίας του 40' λόγω των απηνών διωγμών των αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ απομακρύνεται από το χώρο της δεξιάς και στη διάρκεια της Χούντας πια έχει μεταστραφεί πλήρως συνυπογράφοντας κείμενο 18 πνευματικών προσωπικοτήτων ενάντια στο καθεστώς. Το 1955 γράφει το μυθιστόρημα *Τα δόντια της μυλόπετρας*¹²⁰ για το οποίο ένα χρόνο αργότερα λαμβάνει το Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας. Εδώ επιλέγεται προς μελέτη όχι το μυθιστόρημα ως ολότητα, αλλά εκείνες οι πλευρές που σχετίζονται με την κατοχική πείνα.

Ο τριτοπρόσωπος παντογνώστης αφηγητής αναλαμβάνει να παρουσιάσει την ιστορία του έφηβου Κοσμά που ολομόναχος τριγυρίζει στον Εθνικό Κήπο κρυώνοντας και πεινώντας. Είναι ορφανός και προσπαθεί να ξεγελάσει την πείνα του τρώγοντας καρπούς από τους θάμνους. Όταν μια περαστική τον λυπάται και του προσφέρει λίγο ψωμί, εκείνος της κλέβει ολόκληρο το καρβέλι. Ωστόσο, στην προσπάθειά του να ξεφύγει τον συλλαμβάνει ένας χοντρός αστυφύλακας και τον οδηγεί στη φυλακή. Καθοδόν ο αστυφύλακας αποδεικνύεται πονόψυχος και βλέποντας πόσο αδύναμος είναι του προσφέρει σταφίδες. Μάλιστα στην πρώτη έκδοση του βιβλίου ο αστυφύλακας ονομάζεται Ασπράκης και είναι ενδεδυμένος με χαρίσματα ανθρωπιάς που απαλείφονται στην αναθεωρημένη έκδοση του 1970. Ο νεαρός Κοσμάς, αφού συναντά στη φυλακή κλέφτες και ναρκομανείς, σώζεται τελικά από την πείνα χάρη στον ανώνυμο αστυφύλακα που τον πηγαίνει στον μάγειρα και έτσι εξασφαλίζει το φαγητό του ακόμη και μετά την αποφυλάκισή του. Στην πορεία της Κατοχής ο Κοσμάς γίνεται μέλος των εθελοντικών ομάδων της Ειδικής Ασφάλειας και ξεκινάει η κυρίως δράση του μυθιστορήματος με κύριους άξονες δράσης μια λέσχη και μια ταβέρνα. Ο ομάδα του Κοσμά συγκρούεται συστηματικά με την ΕΠΟΝ, ενώ παράλληλα γεννιέται ο έρωτας του αγοριού με την επονιτίσσα Μύρρα.

Επιστρέφοντας στο θέμα της πείνας, ο Ν. Κάσδαγλης επιλέγει στο πρώτο κεφάλαιο να την αποδώσει με τη χρήση του πρώτου προσώπου, με ιδιωματικό λεξιλόγιο¹²¹ και σε χρόνο ενεστώτα, αφηγηματική τεχνική που εγκαταλείπει στο υπόλοιπο έργο του. Ίσως η πρωτοπρόσωπη αφήγηση να εντείνει μέσω της ταύτισης που προκαλεί την τραγικότητα της θέσης του νεαρού Κοσμά. Ο αφηγητής αναδεικνύει έντονα την επίδραση της πείνας στην ψυχολογία του πεινασμένου που εξασχειώνεται ηθικά και ψυχικά: «Φονικό κάνω για ένα ξεροκόμματο».¹²²

¹²⁰ Ν. Κάσδαγλης, *Τα δόντια της μυλόπετρας*, Αθήνα 1995: Καστανιώτης.

¹²¹ Ό.π., σ. 7: «[...] δεν μπορώ να συχάσω. [...] Αχάμνυνα, θ' αρχινήσω να πρήσκουμαι.».

¹²² Ό.π., σ.7.

Αναδεικνύεται ακόμη το συναίσθημα της ντροπής του νεαρού εφήβου, καθώς δεν θέλει να μπαίνει την ημέρα στο πάρκο και να τρώει τους σπόρους από τις πικραγκαθιές και προτιμά το σούρουπο. Ο Κοσμάς είναι ακόμη ένα παιδί μόνο στους δρόμους της Αθήνας, που όπως τα παιδιά των διηγημάτων της Λ. Νάκου, έτσι και αυτό καταφεύγει στην κλοπή για να τραφεί. Αρχικά, παρακολουθεί για αρκετή ώρα μια «χοντρή» και «καλοστεκούμενη» γυναίκα και προσπαθεί μάταια να της αρπάξει την τσάντα. Αργότερα, όταν μια άλλη γυναίκα του δίνει ένα «δίφραγκο χάρτινο», εκείνος βρίσκεται σε παράφρονα κατάσταση λόγω της πείνας και της επιτίθεται. Η περιπλάνηση του, εκείνη την καθοριστική μέρα για τη ζωή του, τελειώνει με την κλοπή του καρβελιού που αναφέρθηκε παραπάνω, η οποία θα τον οδηγήσει στη φυλακή και στη σύνδεσή του με την Αστυνομία και τις δεξιές ένοπλες οργανώσεις.

Η Αγγέλα Καστρινάκη επισημαίνει ότι το πρώτο αυτό κεφάλαιο που ιστορεί την πείνα του νεαρού Κοσμά, εξασφαλίζει τη συμπάθεια του αναγνώστη προς το πρόσωπό του, συμπάθεια αναγκαία για να δικαιολογείται, μερικώς έστω, η ένταξη και η δράση του σε μια οργάνωση που είχε εν πολλοίς προδοτικό και όχι αντιστασιακό χαρακτήρα.¹²³ Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας παρόλο που είναι ιδιαίτερα επικριτικός και συχνά άστοχος προς την Αριστερά,¹²⁴ κάθε άλλο παρά εξαγιάζει τη δράση των οργανώσεων της δεξιάς παράταξης.

Στο τρίτο κεφάλαιο με την επιτάχυνση του χρόνου της αφήγησης και την πύκνωση του δραματικού χρόνου σε δυο γραμμές, ο αφηγητής αναφέρει ότι ο τραγικός χειμώνας του λιμού πέρασε και η ζωή ξανάβρισκε τον παλιό της ρυθμό. Το ξεπέρασμα του λιμού παρουσιάζεται ως βασικότατη συνθήκη για την οργάνωση της ένοπλης πάλης που ξεκίνησε με τη δημιουργία των πρώτων αντάρτικων σωμάτων:

Και, καθώς γίνεται πάντα, όταν βγάλανε τ' αυριανό ψωμί –ας ήτανε πικρό, από αρτόδεντρο ανακατωμένο με πριονίδι και αλεύρι από χαρούπια, λιγοστό, να μη χορταίνουν- γύρεψαν να σηκώσουνε κεφάλι.

Πράγματι η μεγάλη πείνα του 1941-1942 επέδρασε παραλυτικά και μέχρι τα τέλη του 1942 δεν ήταν καθόλου εύκολο να προβλεφθεί η έκρηξη που θα ακολουθούσε.

Ακόμη μια πλευρά της κατοχικής πείνας που αναδεικνύεται στο έργο του Κάσδαγλη είναι αυτή των συσσιτίων στις φοιτητικές λέσχες. Ο τριτοπρόσωπος πια αφηγητής εξηγεί ότι οι δύο

¹²³ Α. Καστρινάκη, «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης. Γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο Κ. Γαρδίκας - Α. Μ. Δρουμπούκη - Β. Καραμανωλάκης - Κ. Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα 2015: Αλεξάνδρεια, σ. 279.

¹²⁴ Ν. Κάσδαγλης, *Τα δόντια της μυλόπετρας*, ό.π., σ. 49: «Το ΕΑΜ έφτιαξε την ΟΠΛΑ, εκτελεστικά αποσπάσματα φανατικών, οργανωμένα καλά και οπλισμένα, με αρχηγούς ψημένους κομμουνιστές, για να ξεκαθαρίζουν τους ζόρικους».

παρατάξεις επεδίωκαν τον έλεγχο των λεσχών στα οποία συνέρρεε πολύς κόσμος λόγω των συσσιτίων που διανεμόνταν εκεί. Ο έλεγχος αυτών των στεκιών παρουσιάζεται ως απότοκο βίας ανάμεσα στις οργανώσεις, με το ΕΑΜ να κερδίζει τελικά στα πιο πολλά από τούτα τα πόστα:

Στις λέσχες τους έμπαινε ένα μπουλούκι άντρες μ' αγριεμένες φάτσες. Δεν ερχόντανε μαζί να τους καταλάβεις. Και σαν μαζεύονταν πολλοί αρχινούσε ο καβγάς, χωρίς να ξέρεις γιατί και πώς.

Η λέσχη που δρα ο Κοσμάς ανακαταλήφθηκε από την οργάνωσή του ύστερα από μάχη με τους Επονίτες και η συμμετοχή στο συσσίτιο προϋπέθετε μια κάρτα εισόδου που πιστοποιούσε τα φρονήματα του νέου.¹²⁵

Στο δοκίμιο του Δ. Χατζή για την αστική πεζογραφία της Αντίστασης ασκείται εντονότατη κριτική στην επιλογή της σφυρηλάτησης της λογοτεχνικής φιγούρας του Κοσμά. Ο Χατζής με ολοφάνερη αγανάκτηση μέμφεται τη συμπάθεια που καλλιεργείται για το νεαρό Κοσμά, ο οποίος σκοτώνει και ξανασκοτώνει ανθρώπους αλλά είναι ανεύθυνος για τα εγκλήματά του.¹²⁶ Και συνεχίζει τη σφοδρή κριτική του εξηγώντας ότι θα ήταν ηθικά νόμιμο οι συγγραφείς της δεξιάς παράταξης να θελήσουν να παρουσιάσουν ατομικά δράματα και ανθρώπους που συνθλίβονται σε καταστάσεις μεγάλων αναταραχών, όμως, συνεχίζει η πρόθεση των συγγραφέων αυτών δεν ήταν να δώσουν ατομικά δράματα, μέσα στην περίοδο της Κατοχής. Τα έργα τους γράφτηκαν με την πολιτική πρόθεση, με τη «θέση», μέσω τέτοιων μοναχικών, αδύναμων, εγκληματικών ατόμων, να εξηγήσουν και όλους τους άλλους. Συνέβη, όμως, οι άνθρωποι στην Ελλάδα να έχουν πεινάσει αυτά τα τέσσερα χρόνια της Κατοχής, χωρίς να σκεφτούν ως λύση να σκοτώσουν τον πλησίον τους.¹²⁷ Το δοκίμιο αυτό κλείνει με τη διαπίστωση ότι αυτή η άρνηση των δεξιών συγγραφέων να αποδεχτούν την τεράστια κίνηση των μαζών που σφράγισε με τη δράση της περίοδο της Κατοχής, εντέλει καταδίκασε και το αίτημα της ανανέωσης του ρεαλισμού στην ελληνική πεζογραφία.¹²⁸

---

¹²⁵ Ό.π., σ. 47.

¹²⁶ Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 343.

¹²⁷ Ό.π., σ. 344.

¹²⁸ Ό.π., σ. 347.

3.4. ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ

Ο Στρατής Τσίρκας (1911-1980) ήταν ένας από τους σημαντικότερους πεζογράφους της μεταπολεμικής γενιάς, αναμφίβολα γνωστός για τη μυθιστορηματική τριλογία *Ακυβέρνητες Πολιτείες* και το μυθιστόρημα *Χαμένη Άνοιξη*. Ωστόσο έχει γράψει πλήθος διηγημάτων, ποιημάτων, μελετών, δοκιμίων και μεταφράσεων. Καθοριστικής σημασίας για το λογοτεχνικό του έργο και τη ζωή του εν γένει υπήρξε η στράτευση του στο κομμουνιστικό κίνημα, η επαφή του με τους απλούς ανθρώπους της Αιγύπτου και τους φτωχούς ανθρώπους των πόλεων.¹²⁹ Καθοριστικό γεγονός της ζωής του υπήρξε ο αντιφασιστικός αγώνας των στρατιωτών της Μέσης Ανατολής τον Απρίλιο του 1944 που στράφηκε ενάντια στην βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου και υποστήριξε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας μεταπολεμικά με διευρυμένη συμμετοχή του ΕΑΜ. Το κίνημα κατεστάλη βίαια από τις βρετανικές δυνάμεις και τη βασιλική κυβέρνηση και ακολούθησαν απηνείς διώξεις. Το θέμα αυτό πυροδοτεί τη συγγραφή της τριλογίας του, αλλά εκκινεί στα διηγήματά του πολύ νωρίτερα από την τριλογία. Εδώ, δύο από τα τρία επιλεγόμενα διηγήματα, παρόλο που επιλέγονται για τις αναφορές τους στην κατοχική πείνα, έχουν ως ιστορικό πλαίσιο το κίνημα του Απρίλη.

«Ο εκφωνητής κι ο διερμηνέας»¹³⁰ είναι διήγημα που έγραψε το 1964, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αυγή* και αφορά το ιστορικό γεγονός της εκφώνησης ενός μηνύματος ενθάρρυνσης προς τον ελληνικό λαό την 23^η Σεπτεμβρίου του 1944 από το ραδιοφωνικό σταθμό του Ζαπτείου που ελέγχονταν από τους ναζί. Ο εκφωνητής Κώστας Τσαλόγλου και ο τεχνικός Γιάννης Αρζινός, μέλη του εφεδρικού ΕΛΑΣ Αθήνας, ανακοινώνουν ότι ο ΕΛΑΣ ελευθερώνει την Ελλάδα και καλεί τους ακροατές να ελευθερώσουν την Αθήνα και τους φυλακισμένους Έλληνες. Στη συνέχεια διαφεύγουν τάχιστα από την Αθήνα για να μη συλληφθούν από τις γερμανικές αρχές, καθώς όπως είναι προφανές από την ημερομηνία, η Αθήνα δεν έχει ακόμη ελευθερωθεί και οι εκφωνητές διενεργούν μια αντιστασιακή πράξη που θα ενδυναμώσει τον κατεχόμενο λαό. Η ανατροπή των συσχετισμών ανάμεσα σε κατακτημένους και κατακτητές είναι πρόδηλη, πόσο μάλλον αν σκεφτεί κανείς ότι το μήνυμα εκπέμπεται από τον ίδιο ραδιοφωνικό σταθμό που σχεδόν ένα χρόνο πριν σε προπαγανδιστική εκπομπή καλούσε τους Έλληνες να πάνε ως εργάτες στη Γερμανία με κύριο μέσο πειθούς την παροχή φαγητού:

Εκφωνητής: Και το φαΐ;

Εργάτης: Πολύ καλό. Τρώμε...ψωμί, μαργαρίνη, αυγά, μαρμελάδα, μακαρόνια...Δεν μας λείπει τίποτα.¹³¹

¹²⁹ Α. MacSweeney, «Γράμμα από την Αλεξάνδρεια», *Αντί* 751 (30 Νοεμβρίου 2001), σ. 22.

¹³⁰ Σ. Τσίρκας, «Ο εκφωνητής κι ο διερμηνέας», στο βιβλίο του *Τα διηγήματα*, Αθήνα 2015: Κέδρος, σσ. 23-29.

¹³¹ Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, ό.π., σ. 99.

Επανερχόμενοι τώρα στο διήγημα «Ο εκφωνητής και ο διερμηνέας», η είδηση του Σεπτεμβρίου του 1944 που εκφωνείται, όπως αναφέρθηκε, είκοσι μέρες πριν την πραγματική απελευθέρωση της Αθήνας, δίνει την αφηγηματική ύλη στον Σ. Τσίρκα. Στην Αλεξάνδρεια, όπου και βρισκόταν ο αφηγητής, ο διερμηνέας μετέφρασε το μήνυμα κάπως παραλλαγμένο και ανακοίνωσε ότι ο ΕΛΑΣ ελευθερώνει την Αθήνα! Το λάθος αυτό του εκφωνητή έκανε τον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας, μαζί και τα στρατεύματα που ήταν εκεί, να γιορτάσει δυο φορές την απελευθέρωση της Αθήνας. Όσοι, από την άλλη, κατάλαβαν τι είχε γίνει ανησυχούσαν αν άραγε κατάφερε ο τολμηρός Αθηναίος εκφωνητής να γλιτώσει από τους Γερμανούς. Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής, χωρίς προσπάθεια να αποστασιοποιηθεί από το συγγραφέα, με αφορμή αυτό το -σχετικά- κωμικό περιστατικό, ανακαλεί στη μνήμη του τον αλαλαγμό ενθουσιασμού και συμφιλίωσης ανάμεσα στο στράτευμα, λίγους μήνες μετά το κίνημα του Απρίλη του '44 και τις διώξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ένας πυρετός έπιασε τον κόσμο και ετοίμαζε δέματα, καθώς όλοι σχεδόν είχαν συμφωνήσει με τους ναύτες να μεταφέρουν στον Πειραιά τα αναγκαία και να τα παραδώσουν στους συγγενείς τους. Αν και ο λιμός το φθινόπωρο του '44 έχει κοπάσει, ο απόηχός του είναι αισθητός και γι' αυτό η πρώτη ενέργεια των στρατιωτών που είναι στην Αίγυπτο και μαθαίνουν ότι η Αθήνα τάχα απελευθερώθηκε είναι να στείλουν «ρύζι, ζάχαρη, σαπούνι, καφέ και πετσί». ¹³² Η Μαίρη Μικέ εντάσσει το διήγημα αυτό στα λίγα στα οποία ο Τσίρκας απαλλαγμένος από τεχνάσματα αληθοφάνειας κάνει χρήση μιας έμμεσης και υπαινικτικής αυτοαναφορικής στρατηγικής, η οποία όμως ακριβώς επειδή είναι διακριτική δεν υπονομεύει τις αρχές της μυθοπλασίας. ¹³³

Μικρή ακόμη αναφορά στη χειμαζόμενη Ελλάδα, απαντά και στο διήγημα «Ρύζι και άμμος» ¹³⁴ που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*. Στο διήγημα ένας στρατιώτης που βρίσκεται πέντε χρόνια μακριά από το σπίτι του, υπηρετώντας στο ναυτικό στην Αίγυπτο, μαθαίνει ξαφνικά ότι ο ύπαρχός του δεν θα τον πάρει επιστρέφοντας στην Ελλάδα γιατί ανακάλυψε τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ. Ο ναύτης απελπισμένος και νιώθοντας μεγάλη αδικία, συναντά σε μια ταβέρνα τον αφηγητή που ήταν εξ αρχής αποκλεισμένος από την επιστροφή στην Ελλάδα. Εκεί του εξιστορεί τα συμβαίνοντα, διευκρινίζοντάς του ότι ενώ θαύμαζε τον αγώνα του ΕΑΜ δεν υπήρξε ενεργό μέλος του και πως ο μοναδικός του πόθος όλα αυτά τα χρόνια υπήρξε η επιστροφή. Ο ναύτης κουβαλά μαζί του ένα τσουβαλάκι ρύζι που φεύγοντας από το καράβι το διεκδίκησε σθεναρά από τους συναδέλφους του. Η απελπισία του ναύτη κορυφώνεται, καθώς διηγείται τα δεινά του πολέμου και την επιθυμία της επιστροφής και αρχίζει να πιάνει με τις χούφτες το ρύζι και να το πετά στην άμμο. Για άλλη μια φορά στο έργο του Τσίρκα η ηρωική θυσία μένει αδικαιώτη επαναφέροντας στο μικρό αυτό διήγημα το μοτίβο του σισύφειου μύθου

¹³² Σ. Τσίρκας, «Ο εκφωνητής κι ο...», ό.π., σ.25.

¹³³ Μ. Μικέ, «Η επιθυμία της αφήγησης στα διηγήματα», *Αντί* 751 (30 Νοεμβρίου 2001), σ. 48.

¹³⁴ Σ. Τσίρκας, «Ρύζι και άμμος», στο βιβλίο του *Τα διηγήματα*, Αθήνα 2015: Κέδρος, σσ. 379-388.

που αποτελεί βασικό κλειδί της ιστορικής οπτικής του.¹³⁵ Ο συνάδελφος-αφηγητής στην προσπάθειά του να τον συνεφέρει του λέει πως έπρεπε να αφήσει το ρύζι στο καράβι. «Όποιος και να το 'παιρνε στην Ελλάδα θα πήγαινε, που πεινάει τόσος κόσμος. Κοίταξε τώρα πώς το σπαταλάς».¹³⁶ Ωστόσο το διήγημα έχει και μια δεύτερη κορύφωση, όταν ο απελπισμένος ναύτης φωνάζει με όλη του τη δύναμη, καθώς προχωρά μέσα στο νερό: «Φασίστες, ρουφιάνοι, φασίστες».¹³⁷ Στο τέλος του διηγήματος ο αφηγητής διασαφηνίζει με πικρό ύφος πως το ρύζι το είχε αγοράσει για τα στεφανώματά του με την Αγγελική.

Ρητό συμφραζόμενο από το διάλογο των δύο ηρώων είναι η σαφής γνώση και αγωνία για τον κατοχικό λιμό από τους στρατιώτες των συμμαχικών στρατευμάτων και συνδηλούμενο η άγνοια ως προς το βαθμό αποκατάστασης της τροφοδοσίας στην κατοχική Ελλάδα. Αξιοσημείωτο είναι πως για το διήγημα αυτό ο Τσίρκας θεωρούσε ότι κατόρθωσε μέσα από την τέχνη του να δώσει τον αγώνα του λαού μέσα από μια βιωμένη σκοπιά.¹³⁸

Το διήγημα «Αλλόκοτοι Άνθρωποι»¹³⁹ γράφεται το 1942, ανήκει στην ομώνυμη συλλογή και ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πεζογραφικού σύμπαντος του Τσίρκα ανήκει στην Αίγυπτο, εδώ μεταφερόμαστε στην Αθήνα. «Αλλόκοτοι άνθρωποι» είναι για τον Θανάση οι κομμουνιστές και τέσσερα χρόνια που δουλεύει στην Αστυνομία δεν μπόρεσε να καταλάβει την επιμονή τους να κάνουν «το στραβό ίσιο και το ίσιο στραβό».¹⁴⁰ Μια εξ αυτών είναι η Δέσποινα, που ο Θανάσης την κυνηγά από την προκατοχική περίοδο, και τώρα που ο συνεργάτης του Δρ. Γκέιραχ, Γερμανός αξιωματικός των δυνάμεων κατοχής, την έκαψε ζωντανή στο κελί της, προσπαθεί να ισορροπήσει συνειδησιακά τη δουλειά που επέλεξε με τη θηριωδία στην οποία συμμετείχε.

Ο Θανάσης με άλλα λόγια είναι χαφιάς της Ασφάλειας από το 1937 και ο δραματικός χρόνος της αφήγησης είναι εν μέσω της Κατοχής. Εξαρχής ο τριτοπρόσωπος, παντογνώστης αφηγητής διευκρινίζει ότι ο Θανάσης πάσχει από κάποια δυσεντερία και δεν θα ακολουθήσει ως το τέλος στη βόλτα με το Δρ. Γκέιραχ. Με την τεχνική της επιλογής του δεύτερου προσώπου κατορθώνεται να δοθεί μια ψευδαίσθηση εσωτερικού μονολόγου του Θανάση που συνοδεύεται από αισθήματα που ακροβατούν ανάμεσα σε ηθικούς προβληματισμούς και καθαρές τύψεις. Ταυτόχρονα, όμως, με την τεχνική αυτή καθίσταται δυσδιάκριτος ο διαχωρισμός ανάμεσα στην φωνή του Θανάση και τη φωνή του παντογνώστη και εμμέσως καταγγέλοντα αφηγητή:

¹³⁵ Γ. Παπαθεοδώρου, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 287.

¹³⁶ Σ. Τσίρκας, «Ρύζι και άμμος»..., ό.π., σ. 385.

¹³⁷ Σ. Τσίρκας, «Ρύζι και άμμος»..., ό.π., σ.386.

¹³⁸ Μ. Μικέ, «Η επιθυμία της αφήγησης ...», ό.π., σ. 48.

¹³⁹ Σ. Τσίρκας, «Αλλόκοτοι Άνθρωποι», στο βιβλίο του *Τα διηγήματα*, Αθήνα 2015: Κέδρος, σσ. 411-425.

¹⁴⁰ Ό.π., σ. 412.

Φόβο να ψοφήσεις σαν τους άλλους από την πείνα δεν έχεις, σωστά. Μα μ' όλες αυτές τις βρωμισιές που καταπίνεις πώς να γλιτώσεις κάτι τέτοιες ενοχλήσεις;¹⁴¹

Ο Θανάσης δεν είναι ιδεολογικά στρατευμένος στο χώρο της δεξιάς παράταξης και γι' αυτόν οι άλλοι δεν είναι ιδεολογικοί ή ταξικοί εχθροί, παρά μόνο αλλόκοτοι άνθρωποι. Η αποφυγή της πείνας, όπως και στην περίπτωση του Ανέστη και της Ευρυδίκης του Δ. Χατζή, είναι ικανό κίνητρο, ώστε ο Θανάσης να παραμείνει στην Ασφάλεια, αυτή τη φορά κάτω από τις εντολές των κατοχικών δυνάμεων.

---

¹⁴¹ Ο.π. σ. 411.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

4.1. Η ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ

Η γενιά αυτή αναδεικνύει εναργέστερα από την προηγούμενη τον προσωπικό-βιοματικό κόσμο και μετακινείται προοδευτικά στο άτομο, τα αδιέξοδά του και τις βαθιές εξομολογήσεις στις οποίες προβαίνει, χωρίς όμως να αποκόπτεται από το ιστορικό πλαίσιο που το περιβάλλει. Το βίωμα γίνεται ο αρμός ανάμεσα στη λογοτεχνία και την πραγματικότητα. Συχνά τα βιώματα εκτείνονται στη διάσταση του τραύματος και για να ξεπεραστεί το τραύμα, που προκαλεί εκ νέου άγχος, απαιτείται η λυτρωτική διαδικασία της αφήγησης.¹⁴² Στον Ήγκλετον διαβάζουμε πως κάθε περιεχόμενο καθορίζει μια μορφή κατάλληλη για αυτό.¹⁴³ Το διήγημα προβάλλει ως το κατεξοχήν κατάλληλο μέσο για να εκφραστούν οι ανασφάλειες και οι ανησυχίες ενός κόσμου απαλλαγμένου μεν από τη φρίκη του πολέμου, επιφορτισμένου δε με όλα τα αδιέξοδα που γεννά ο νέος δυτικός τρόπος ζωής. Το διήγημα αν και είναι γνώρισμα και της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, στη δεύτερη θα πάρει σταθερότερο χαρακτήρα και θα ανανεωθεί σημαντικά. Στα διηγήματα του Γ. Ιωάννου και του Μ. Χάκκα αυτό συντελείται μέσω της υποβάθμισης της πλοκής και των εξομολογητικής και αυτοκριτικής διάθεσης μονολόγων. Δεν θα μπορούσε, ίσως, άλλο λογοτεχνικό είδος να αποδώσει πιστότερα τον κατακερματισμένο μεταπολεμικό κόσμο. Και οι δυο λογοτέχνες αξιοποιούν τον πρωτοπρόσωπο επινοημένο αφηγητή, ο οποίος κατά τον Mario Vitti θα συντελέσει στην επανεκτίμηση του πραγματικού πρωτοπρόσωπου.¹⁴⁴

Ο Γ. Ιωάννου επιμένει συστηματικά στα διηγήματά του να περιγράφει εικόνες φρίκης στην πόλη της Θεσσαλονίκης που στοίχειωσαν την εφηβική του ηλικία. Πολύ συχνά οι -κατά τα άλλα χαμηλοί τόνοι του - υψώνονται και συντελείται μια καταγγελία εις βάρος της ναζιστικής κατοχής που έπληξε την Ελλάδα και άφησε δυσεπούλωτα τραύματα σε όλη τη γενιά του. Η ανάδειξη του τραύματος που άφησε η κατοχική πείνα και της διαχείρισης αυτού διαπερνά την προσέγγιση του θέματος στα διηγήματα του Γ. Ιωάννου. Ως προς αυτό εντοπίζεται σημαντική ομοιότητα στο τρόπο που προσεγγίζει το θέμα και ο Κ. Ταχτσής στο μυθιστόρημά του *Τρίτο Στεφάνι*. Ο Μ. Χάκκας επιχειρεί έναν συσχετισμό ανάμεσα στην πείνα και την εξέγερση από τη

¹⁴² Β. Αποστολίδου, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα 2010: Πόλις, σ. 52.

¹⁴³ Τ. Ήγκλετον, *Ο μαρξισμός...*, ό.π., σ. 44.

¹⁴⁴ Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2016: Οδυσσέας, σ. 548.

μια και την καλοζωία με την υποχώρηση των ιδανικών από την άλλη. Είναι φανερά διοχετευμένη η πεποίθηση του συγγραφέα πως οι ιδεολογικές ταυτότητες συγκροτούνται στη βάση των υλικών ανέσεων. Στο σημείο αυτό παρατηρείται ταύτιση με την προσέγγιση της Δ. Σωτηρίου. Ακόμη, τόσο ο Μ. Χάκκας όσο και ο Γ. Ιωάννου προσεγγίζουν την κατοχική πείνα με διάθεση νοσταλγίας. Η υλική ευμάρεια που βιώνουν στο αφηγηματικό παρόν στερείται ονείρων για την κοινωνική απελευθέρωση από τους νέους μηχανισμούς εξουσίας, που άλλοτε τους εντοπίζουν στην καταναλωτική κοινωνία και άλλοτε στη μοναξιά του σύγχρονου ανθρώπου των μεγαλουπόλεων.

4.2. ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

Ο Γιώργος Ιωάννου γεννημένος το 1927 συγκαταλέγεται ηλικιακά στην πρώτη μεταπολεμική γενιά πεζογράφων, αλλά με βάση το έργο του πρέπει να ενταχθεί στη δεύτερη, καθώς πρωτοεμφανίζεται στα νεοελληνικά γράμματα το 1954 και στρέφεται οριστικά στην πεζογραφία το 1964 με τη συλλογή *Για ένα φιλότιμο*.¹⁴⁵ Ωστόσο, ο Γ. Παγανός προτρέπει τον αναγνώστη να αντιμετωπίζει τη μεταπολεμική λογοτεχνία με έναν ενιαίο τρόπο, από τη στιγμή που «τα βιώματα, με μικρές έστω διαφορές, είναι περίπου κοινά».¹⁴⁶ Είναι ο κατεξοχήν πεζογράφος της μνήμης, της παρατηρητικότητας και της φαντασίας, μα πάνω απ' όλα ο πεζογράφος του βιώματος που αλληλοδιαπλεκόμενο με την τέχνη μετουσιώνεται σε νέο βίωμα, αυτή τη φορά για τον αναγνώστη. Τα πεζογραφήματά του, όπως ο ίδιος ήθελε να ονομάζονται, διατηρούν ένα ύφος μαρτυρίας, εξομολόγησης, σαρκαστικής και αυτοσαρκαστικής ματιάς. Όπως στους περισσότερους μεταπολεμικούς συγγραφείς, έτσι και στον Ιωάννου, τα θέματα αντλούνται κατά κανόνα από τα ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας του '40, δοσμένα μέσα από τη μικρή φόρμα που είναι καταλληλότερη για την εξομολογητική διάθεση του αφηγηματικού υποκειμένου. Πρωταγωνιστές των διηγημάτων του είναι συχνά ανώνυμοι άνθρωποι που υπέστησαν τις συνέπειες του πολέμου. «Αν η ιστορία γραφόταν για τους πρωταγωνιστές και τους ήρωες», γράφει ο Αντώνης Λιάκος «η μνήμη αναφέρεται στους ανώνυμους, στα θύματα από τις παράπλευρες απώλειες».¹⁴⁷ Έτσι και στην περίπτωση της «Μεγαλοκόρης»,¹⁴⁸ η ματιά του ομοδιηγητικού αφηγητή, αλλά απλού παρατηρητή, στρέφεται σε ένα γειτονικό κοτέτσι την άνοιξη του 1942: «Όταν πέθανε η μεγαλοκόρη, την έβγαλαν σέρνοντας από το κοτέτσι».¹⁴⁹

¹⁴⁵ Τ. Η. Κωτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη στο έργο των Θεσσαλονικέων πεζογράφων. Ο ρόλος και οι λειτουργίες της λογοτεχνικής πόλης*, Θεσσαλονίκη 2006: Κώδικας, σ. 75· Γ. Παγανός, «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», στο Σ. Σταυρακοπούλου - Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά λογοτεχνών*, Πρακτικά Ημερίδας, Θεσσαλονίκη 2010: Δήμος Θεσσαλονίκης - Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, σ. 27.

¹⁴⁶ Ό.π., σσ. 29.

¹⁴⁷ Μ. Κ. Μώρος, *Ιστορία και Ιστορίες...*, ό.π., σ. 36.

¹⁴⁸ Γ. Ιωάννου, «Η μεγαλοκόρη», στο βιβλίο του *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1998: Κέδρος, σσ. 11-12.

¹⁴⁹ Ό.π., σ. 11.

Με γλώσσα έντονα περιγραφική, μικροπερίοδο λόγο και λιτό, χαμηλόφωνο ύφος, ταιριαστό στην ιερότητα και τραγικότητα της στιγμής, ο αφηγητής συνεχίζει:

Τη μέρα που πέθανε η μεγαλοκόρη σώζονταν ακόμα ο κάτασπρος πετεινός και μια κότα. Άγνωστο τι τα διναν να φάνε. [...] Ύστερα θαρρετά, [ο πετεινός] διέσχισε το σώμα, πάτησε στα σταυρωμένα χέρια, κάτι τσιμπολόγησε, και ξαφνικά τεντώθηκε κι άρχισε να λαλάει [...] Πρωί πρωί ήρθε το κάρο της δημαρχίας. Την έριξαν στο κοινό κασόνι.¹⁵⁰

Στο διήγημα αυτό πουθενά δεν γίνεται αναφορά στη λέξη πείνα, αναμφίβολα, όμως, πρωταγωνιστεί πίσω από την ιστορία της Μεγαλοκόρης, την οικογένεια της οποίας την είχαν πετάξει οι αγοραστές από το δίπατο σπίτι τους επιτρέποντας τους να κατοικούν στο κοτέτσι. Η χαρακτηριστικά ευαίσθητη ματιά του πρωτοπρόσωπου αφηγητή περνά τώρα στην αδερφή της νεκρής μεγαλοκόρης:

Το κάρο ξεκίνησε αμέσως χωρίς τσιριμόνιες κι αργοπορίες. Σαν τα φαντάσματα τρίκλιζαν στην αρχή το κατόπι η αδερφή της με τον άντρα της. [...] στη γωνία σταμάτησαν, ήταν αδύνατο να συνεχίσουν. Το κάρο έτρεχε πιο γρήγορα στον ίδιο δρόμο. Πίαστηκαν για να μην πέσουν κι άπλωσαν τα σκευρωμένα χέρια σε χαιρετισμό.¹⁵¹

Το διήγημα κλείνει εκεί, δίχως αισιόδοξες εικασίες για το μέλλον της οικογένειας ή τη συνηθισμένη σχολιαστική και καταγγελτική ματιά του συγγραφέα. Η καταγραφή ενός ακόμη θανάτου λόγω της πείνας δίνεται λιτά, σπαρακτικά και συνάμα ρεαλιστικά.

Το θέμα της κατοχικής πείνας απασχολεί τον συγγραφέα σε πληθώρα διηγημάτων του. «Στα σκυλιά του Σέιχ-Σου»¹⁵² αφηγείται την εκπαίδευση των σκυλιών των Γερμανών στο δάσος του Σέιχ-σου που προορίζονταν για να κυνηγούν αντάρτες στα βουνά. Με χιούμορ και έντονα νοσταλγική διάθεση για την εποχή που η αποξένωση των αστικών κέντρων ήταν άγνωστη, αυτή τη φορά, γράφει:

Μια και η κυκλοφορία σταματούσε νωρίς, για να περάσει κάπως η ώρα, βγαίναμε όλοι όταν είχε φεγγάρι και καλόν καιρό, και καθόμασταν στα μπαλκόνια και τις ταράτσες. Συνομιλούσαμε από κει με τους απέναντι μασουλώντας ολοένα και κάτι. Το τι

---

¹⁵⁰ Ο.π., σ. 11.

¹⁵¹ Ο.π., σ. 12.

¹⁵² Γ. Ιωάννου, «Τα σκυλιά του Σέιχ-Σου», στο βιβλίο του *Η μόνη κληρονομιά*, Αθήνα 2003: Κέδρος, σσ. 40-50.

μπατιρόσπορο, πεπονόσπορο, ακόμα και καρπουζόσπορο καταβροχθίζαμε με μαεστρία, είναι απίστευτο- με τα πιάτα.¹⁵³

Το θέμα της εφευρετικότητας των λαϊκών συνοικιών για να αντιμετωπίσουν την πείνα επανέρχεται σε όλα σχεδόν τα προς εξέταση πεζογραφήματα με μια δόση περηφάνιας από τους αφηγητές για τη νίκη που κατάφεραν επί του θανάσιμου εχθρού τους.

Την ίδια περηφάνια για την πονηριά, αλλά και την αποφασιστικότητα με την οποία αντιμετώπισαν τα παιδιά και οι έφηβοι της Κατοχής την πείνα τη συναντάμε και στα «Λιμενικά Λουτρά».¹⁵⁴ Ο έφηβος πρωτοπρόσωπος αφηγητής τριγυρίζει στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και είναι μάλιστα από τους λίγους που κατόρθωναν να μπουν στο λιμάνι για καμιά προμήθεια. Με χιουμοριστική διάθεση και γλαφυρούς διαλόγους αφηγείται το ξεγέλασμα και το καλόπιασμα των Γερμανών για να τους επιτρέπουν να έχουν πρόσβαση στο λιμάνι:

Όσπου έκανα εκείνη τη γερή μπάζα, όταν είχαν καταφύγει στο λιμάνι μας τρία βαριά καταδρομικά του Βισύ, που μετέφερναν μαροκινό στρατό στη Συρία. Είχα γεμίσει το σπίτι με μαρμελάδες και κάτι νοστιμότατα γαλετάκια, που οι θαυμάσιοι εκείνοι μαροκινοί τα κλέβαν σαν λυσσασμένοι απ' τα καράβια τους.¹⁵⁵

Η παρατήρηση του Π.Μουλλά πως η μνήμη στο έργο του Ιωάννου δεν επιτελεί μόνο μια λειτουργία, αλλά ένα σύνολο λειτουργιών: ξορκίζει το φόβο, νοσταλγεί, εξιδανικεύει,¹⁵⁶ βρίσκει, οπωσδήποτε, έκφραση στο χωρίο αυτό από τα «Λιμενικά Λουτρά».

Από το διήγημα «Το Βουγγάρι»¹⁵⁷ επιλέγεται εδώ ένα δευτερεύον επεισόδιο, η μικρή ιστορία του Κυρ-Μάνθου και όχι το κυρίως αφηγηματικό θέμα. Ο Κυρ-Μάνθος τις πρώτες μέρες που σπάει το μέτωπο και οι φαντάροι επιστρέφουν σπίτια τους στην Αθήνα, τους διηγείται την έλλειψη τροφίμων που παρουσιάστηκε στην αγορά τις πρώτες κιόλας μέρες της Κατοχής:

Ο Κυρ-Μάνθος έλεγε πως στο εστιατόριο όπου δούλευε, τα λαχανικά δεν τα καθάριζαν καθόλου, μα έριχναν στις κατσαρόλες έτσι με τα φλούδια και τα σάπια για να μην έχουν καθόλου φύρα. Άλλωστε δεν υπήρχε φόβος να χάσουν τους πελάτες, κάθε

¹⁵³ Ο.π., σ. 43.

¹⁵⁴ Γ. Ιωάννου, «Λιμενικά Λουτρά», στο βιβλίο του *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1998: Κέδρος, σσ. 65-71.

¹⁵⁵ Ο.π., σ.66.

¹⁵⁶ Μ. Κ. Μώρος, *Ιστορία και Ιστορίες...*, ό.π., σ. 166.

¹⁵⁷ Γ. Ιωάννου, «Το Βουγγάρι», στο βιβλίο του *Η μόνη κληρονομιά*, Αθήνα 2003: Κέδρος, σσ. 87-103.

μεσημέρι γινόταν σκοτωμός για μια καρέκλα. Ο κυρ-Μάνθος βλέποντας όλο εκείνο τον κόσμο να καταβροχθίζει τα σκουπιδένια φαγιά, σερβίριζε και μαζί με τις παραγγελίες κραύγαζε κάθε τόσο: «Φάτε γουρούνια, φάτε!». Κανένας δεν παρεξηγιόταν ούτε γελούσε όμως. Ο κυρ-Μάνθος έλεγε μια μεγάλη αλήθεια.¹⁵⁸

Με γλώσσα αιχμηρή, ρεαλιστική και λαϊκότροπη, οι μέρες πριν ξεσπάσει ο λιμός του 1941-1942 περιγράφονται από τον αφηγητή προμηνύοντας τον ηθικό ξεπεσμό και την εξαχρείωση που θα επέλθει πολύ σύντομα. Η αφήγηση συνεχίζεται και διαβάζουμε για ένα ακόμη θύμα του λιμού:

Ο κυρ- Μάνθος αυτός σαν έκλεισε το εστιατόριο πέθανε από την πείνα, ενώ πολλοί από τους νεοφερμένους πολεμιστές αποδείχτηκαν άφταστοι μαυραγορίτες. «Ο θάνατος σου η ζωή μου» πέταξε κατάμουτρα στον πεινασμένο κυρ-Μάνθο ένας απ' αυτούς μετά από λίγο καιρό.¹⁵⁹

Στο διήγημα «Στα καμένα»,¹⁶⁰ ο Γ. Ιωάννου επιστρατεύοντας πάλι μνήμη και παρατηρητικότητα γράφει:

Η πείνα είχε αρχίσει να μας διαλύει για καλά. Ακόμα θυμάμαι πόσο σιγανά περπατούσε ο κόσμος από την αδυναμία. Στο κάτω, το ελεύθερο μέρος της πλατείας, συχνά βρίσκονταν το πρωί άνθρωποι πεθαμένοι ή σκοτωμένοι κάτω από τα δέντρα.¹⁶¹

Βέβαια, και τα ζώα ανήκουν στις παράπλευρες απώλειες αυτού του πολέμου, μοτίβο που επανέρχεται στην πεζογραφία που αφορά στην περίοδο της Κατοχής: «Οι περαστικοί τους κοιτούσαν βουβοί, κάποιος ειδοποιούσε, και αργά, κατά το απογευματάκι συνήθως, τους έπαιρνε το κάρο, που επειδή το άλογό του είχε ψοφήσει ή σφαχτεί το σερνε ο άθλιος καροτσιέρης.»¹⁶²

Οι εικόνες του θανάτου και της εξαθλίωσης έχουν εξοικειώσει τόσο πολύ τους ανθρώπους, ώστε η συναναστροφή με πτώματα να επανέρχεται σε όλα σχεδόν τα προς εξέταση διηγήματα ως φυσικό μέρος της καθημερινότητας της κατοχικής μέρας. Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής, σε

¹⁵⁸ Γ. Ιωάννου, «Το Βουγγάρν»...,ό.π., σ.100.

¹⁵⁹ Ό.π., σ.100.

¹⁶⁰ Γ. Ιωάννου, «Στα καμένα», στο βιβλίο του *Για ένα φιλότιμο*, Αθήνα 2018: Κέδρος: σσ. 39-42.

¹⁶¹ Ό.π., σ.39.

¹⁶² Ό.π., σ. 39.

πληθυντικό αριθμό για να εκφραστεί εναργώς το συλλογικό βίωμα και δεκαπέντε μόνο χρόνια μετά το τέλος τους Εφυλίου κάνει λόγο για τους μαυραγορίτες: «Φυσικά σεργιανούσαμε τα πτώματα όλη την ημέρα [...] αυτοί οι μαυραγορίτες, μας έλεγαν, φταίνε και για την πείνα σας και για όλα.»¹⁶³

Στην ίδια συλλογή πεζογραφημάτων *Για ένα φιλότιμο*, που κυκλοφορεί το 1964, στο διήγημα «Άδενδρο»,¹⁶⁴ ο πρωτοπρόσωπος, αυτοδιηγητικός αφηγητής, κάνει ακόμη μια αναδρομή στο κατοχικό παρελθόν. Στο αφηγηματικό παρόν περνά συχνά από τη στάση του σιδηροδρομικού σταθμού του νομού Θεσσαλονίκης, Άδενδρο. Όταν τύχει να περάσει από το Άδενδρο, αποφεύγει να το κοιτά, εκτός από μια φορά που σχεδόν από λάθος το ξανάδε μετά από τόσα χρόνια. Οι συνειρμοί γίνονται γρήγορα και η αφήγηση περνάει στα χρόνια της Κατοχής, όταν καθόταν με το σακούλι του πολλές ώρες στα δέντρα της στάσης περιμένοντας το τρένο για να γυρίσει στην πόλη της Θεσσαλονίκης χωρίς κανείς να ξέρει πότε θα περάσει:

Στο σακούλι ήταν στάρι και το είχα αποχτήσει δίνοντας την καλή λάμπα του σπιτιού μας και το μπακιρένιο ταψί. Όλοι κάθονταν κοντά στα σακούλια τους, και φρόντιζαν για περισσότερη βεβαιότητα να τ' ακουμπάνε.¹⁶⁵

Ο φακός του αφηγητή παρατηρεί τους Γερμανούς που βρίσκονται σε μια κοντινή εφεδρική γραμμή, να τρώνε όλη μέρα λαιμαργα και να μην καταδέχονται να κοιτάζουν τους εξαθλιωμένους που περιμένουν το τρένο. Στη συνέχεια ακολουθεί μια ζωντανή, αλλά θλιβερή περιγραφή του τρένου που ολοένα και γεμίζει σε κάθε στάση με ανθρώπους αγέλαστους και στριμωγμένους. Άνθρωποι που κρατούν σφιχτά και καχύποπτα τα σακούλια τους και που ο καθένας, όταν πια φτάνει στο κέντρο της πόλης, επιθυμεί να φύγει όσο το δυνατό γρηγορότερα, καθώς φοβάται μη γίνει κανένα μπλόκο και τους πάρουν τα σακούλια.

Η περιγραφή αποκαθλώνει εν μέρει την ηρωική διάσταση των κατοχικών ανθρώπων, όπως δίνονται από την πρώτη μεταπολεμική γενιά συγγραφέων. Ενδιαφέρον ακόμη είναι το γεγονός ότι η αφήγηση γίνεται μέσα από την προοπτική ενός νεαρού αφηγητή και καταγράφεται η ματιά του για το πώς έβλεπε τότε -και όχι στο αφηγηματικό παρόν- τον κατοχικό κόσμο και την προσπάθειά του να επιβιώσει. Η αρχικά προσωπική και εξομολογητική διάθεση του αφηγητή, καταλήγει να περιγράφει ένα συλλογικό βίωμα.

¹⁶³ Γ. Ιωάννου, «Στα καμένα»...,ό.π., σ. 40.

¹⁶⁴ Γ. Ιωάννου, «Άδενδρο», στο βιβλίο του *Για ένα φιλότιμο*, Αθήνα 2018: Κέδρος σσ. 71-73.

¹⁶⁵ Ό.π., σ. 71.

Το διήγημα κλείνει με την επιστροφή στο παρόν του αφηγητή που δίχως να εγκαταλείπει το τραύμα της πείνας που βίωσε, συλλογίζεται κατά πόσο και σε ποιο βαθμό αλήθειας αυτό τον σημάδεψε. Ο αφηγητής, συνομιλώντας με τους προβληματισμούς της λογοτεχνικής –αλλά και ευρύτερα- γενιάς του και παλεύοντας να βρει μια ταυτότητα καταλήγει με πικρία: «εγώ βλέπω ότι δεν με κάταναν, όσο πρέπει, άνθρωπο όλες εκείνες οι δυστυχίες. Αφού πολλές φορές φτάνω στο σημείο να συναγελάζομαι με ανθρώπους ωραιοπαθείς και σκληρόκαρδους, που ιδέα δεν έχουν πως βγαίνει το ψωμάκι».¹⁶⁶

Στο διήγημα «Τα λεμόνια ήταν ακριβά»¹⁶⁷ συναντάμε μια ιδιότυπη περίπτωση ερωτικής σχέσης. Ένας κουρέας ανταποκρίνεται στα ερωτικά καλέσματα μιας Γερμανίδας στρατιωτικού που τον έμπασε σε ένα διαμέρισμα και τον έβαλε να φάει γερά. Ο κουρέας εξομολογείται στον αφηγητή πως η σχέση αυτή τον είχε σώσει από την πείνα. Και συνεχίζει ο αφηγητής με χιουμοριστικό ύφος: «Τα λεγε ταπεινά, σα να χε κάνει κάτι το εντελώς συνηθισμένο». Ο τόνος του γίνεται πιο επικριτικός χωρίς να εγκαταλείπει το σαρκασμό με τον ακόλουθο σχολιασμό, χωρίς όμως να δίνει έκταση στην περίπτωση του κουρέα: «Ελληνικός λαός στα χαρακώματα...».¹⁶⁸

Στο ίδιο διήγημα ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής με αφορμή την περιδιάβαση του στην πόλη της Θεσσαλονίκης, θα αφήσει τη μνήμη του ελεύθερη να αφηγηθεί την κυρίως ιστορία του διηγήματος, τη σχετική με τα λεμόνια. Με την προσφιλή αφηγηματική τεχνική των συνειρμών, κοιτά στο αφηγηματικό παρόν το κτήριο που του φέρνει στη μνήμη τον κουρέα που σώθηκε από την πείνα, αλλά και τους Γερμανούς που εντελώς αναίτια μια μέρα άρχισαν να πετούν από το μπαλκόνι του κτηρίου αυτού λεμόνια στους περαστικούς, να τους σημαδεύουν με άφθονα λεμόνια και να γελούν:

Δεκάδες λεμόνια κύλαγαν από το πεζοδρόμιο στο ρείθρο [...] οπότε το πλήθος πια δεν βάσταξε, όρμηξε στα λεμόνια [...] οι γερμανοί από πάνω οργίαζαν. Ό, τι είχαν και δεν είχαν το πέταξαν πάνω στον ανθρωποσωρό. Στο τέλος πέταξαν και τα κασόνια. Και τι φωνές ήταν εκείνες, τι αλαλαγμοί, τι χειροκροτήματα!¹⁶⁹

Ο αφηγητής, για άλλη μια φορά, δεν παρουσιάζει κάποιο ηρωικό πλήθος που περιφρόνησε την κίνηση των Γερμανών. Αντίθετα περιγράφει ένα πεινασμένο και ανυπεράσπιστο πλήθος που άδραξε την ντροπιαστική ευκαιρία για να φάει: «μας έκαμναν να κυλιόμαστε και ν'

¹⁶⁶ Γ. Ιωάννου, «Άδενδρο»...,ό.π., σ. 73.

¹⁶⁷ Γ. Ιωάννου, «Τα λεμόνια ήταν ακριβά», στο βιβλίο του *Η μόνη κληρονομιά*, Αθήνα 2003: Κέδρος, σσ. 107-110.

¹⁶⁸ Ό.π., σ. 108.

¹⁶⁹ Ό.π., σ. 109.

αλληλοδερνόμαστε για τα δικά μας είδη, αυτά που τους τα πουλούσαμε ακριβά πριν λίγα χρόνια». ¹⁷⁰

Η αίσθηση της προσβολής και του εξευτελισμού που έγινε προς τους πεινασμένους, παρά τα χρόνια που έχουν περάσει προβάλλει ανεξίτηλη για τον αφηγητή. Παρόλο που η προσβολή απαντήθηκε από χέρι άγνωστο με ευλογημένο με χειροβομβίδα που έριξε στο μπαλκόνι αυτό λίγες μέρες μετά, από όσες προσβολές δοκίμασε ο αφηγητής στη διάρκεια του βίου του, διαβάζουμε πως την προσβολή των λεμονιών την τοποθετεί στην κορφή. Το έντονα χαμηλό και εξομολογητικό ύφος του αφηγητή, δημιουργεί την κατάλληλη συναισθηματική ατμόσφαιρα για να νιώσει ο αναγνώστης τον εξευτελισμό, μια παράπλευρη συνθήκη που γέννησε η πείνα, ένα νέο τραύμα ανεπούλωτο. Ένα τραύμα τόσο ισχυρό, που χρόνια μετά γεννά μίσος και κάνει τον αφηγητή να εγκαταλείψει γρήγορα τους χαμηλούς τόνους και με ύφος απειλητικό και οργισμένο να εκφράσει την πεποίθησή του πως «το χέρι του θεού κάποτε θα σηκώσει τους τσαλαπατημένους και θα αστράψει σκαμπίλια ηχηρά στα μούτρα των υπεροπτών, που νόμισαν ότι μπορούν να φτύνουν και να ποδοπατούν ατιμώρητα». ¹⁷¹

Η κατοχική πείνα αποτυπώνεται ακόμη στο «Γάλα» ¹⁷² και στο εκτενές διήγημα «Ο Χριστός αρχηγός μας...». ¹⁷³ Στο «Γάλα» περιλαμβάνονται παρόμοιες με άλλα διηγήματα αναφορές για τους νεκρούς που κείτονται στους δρόμους της πόλης και στην ταλαιπωρία των ανθρώπων στις ατελείωτες ουρές των γαλατάδικων. Μάλιστα παρά την πείνα, «Ανθίζε και λουλούδιζε τότε στις ουρές το κολλητήρι». ¹⁷⁴ Ο νεαρός αφηγητής προσπαθεί με τη δύναμη της φαντασίας να αντιμετωπίσει την πείνα και δηλώνει πως το φαγητό ήταν το μόνο που τον απασχολούσε. Στο διήγημα γίνεται ακόμη λόγος για την συμβολή του διεθνούς ερυθρού σταυρού στην επίλυση του προβλήματος, που ήταν σημαντική αλλά ανεπαρκής, όπως αναφέρθηκε και εισαγωγικά. Φυσικά η πείνα επηρεάζει την παιδική φαντασία και δημιουργικότητα κι έτσι ο αφηγητής με τους φίλους του φτιάχνουν μια θεατρική παράσταση με τίτλο «Ο Καραγκιόζης μάγερας». Στο διήγημα, όμως, περιλαμβάνεται και μια ιδιαίτερη παράμετρος σχετικά με την κατοχική πείνα, αυτή της μετακατοχικής διαχείρισης του τραύματος. Ο αφηγητής βλέπει τους συνομήλικούς του: «να περπατάνε συλλογισμένοι και μελαγχολικοί, με τα βάσανα να παραμένουν ανεξίτηλα στις ψυχές τους και κάθε φορά που συμβαίνει κάποια πολιτική ανωμαλία τους συναντά μέσα στα μπακάλικα και τα φουρνάρικα να αγοράζουν με αγωνία ασυγκράτητη ό,τι βρύνε μπροστά τους.

---

¹⁷⁰ Ο.π., σ. 109.

¹⁷¹ Ο.π., σ. 110.

¹⁷² Γ. Ιωάννου, «Το γάλα», στο βιβλίο του *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1998: Κέδρος: σσ. 41-45.

¹⁷³ Γ. Ιωάννου, «Ο Χριστός αρχηγός μας...», στο βιβλίο του *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα 2007: Κέδρος, σσ. 113-181.

¹⁷⁴ Γ. Ιωάννου, «Το γάλα»..., ό.π., σ. 41.

[...] Κι εγώ φυσικά το ίδιο κάνω. Δεν μπορούμε να ησυχάσουμε χωρίς αποθέματα τροφίμων στο σπίτι. Όλα τα θέλουμε σε μεγάλες ποσότητες».¹⁷⁵ Η εξομολόγηση διάθεση του αφηγητή, παρατηρεί ο Αλέξανδρος Κοτζιάς με αφορμή την έκδοση της *Σαρκοφάγου*, δεν αφήνει στον αναγνώστη την αίσθηση ότι έμαθε κάτι για αυτόν, «αλλά σε αφήνει και με τη γενικότερη απορία μήπως τα όσα σου είπε στο μεταξύ δεν αναφέρονται καθόλου στο άτομό του».¹⁷⁶

Στο διήγημα «Ο Χριστός αρχηγός μας...» συναντάμε πολλές εικόνες από τα συσσίτια των κατηχητικών την περίοδο του μεγάλου λιμού:¹⁷⁷ «Σχηματίζαμε μια μεγάλη σειρά, ένας-ένας. Το πιάτο στο χέρι και το κουτάλι. Συχνά στην είσοδο μας περίμενε το μπουρουνόλαδο».¹⁷⁸

Πριν όμως ο έφηβος αφηγητής γραφτεί μέλος στις χριστιανικές ενώσεις της Θεσσαλονίκης, εξηγεί πως για την οικογένειά του η λέξη συσσίτιο ήταν λέξη τρομερή, χειρότερη κι από τη λέξη «γυροκομείο»¹⁷⁹ σήμερα. Η οικογένεια του αφηγητή, που διατηρεί όλα τα αυτοβιογραφικά χαρακτηριστικά του συγγραφέα, παρίστανε, όπως ομολογεί, πως δεν υπάρχουν συσσίτια, προσπαθούσε να τα βγάλει πέρα μόνη της, ενώ είχε την πεποίθηση ότι στα συσσίτια τα φαγητά θα ήταν νερόβραστα και βρώμικα.

Η οικογενειακή ντροπή παραμερίζεται και ο νεαρός αφηγητής σώζεται από το λιμό χάρη σε αυτά τα συσσίτια για τα οποία μιλά με ευγνωμοσύνη. Μάλιστα τα αντιπαραβάλλει με τα υπαίθρια συσσίτια που διοργάνωναν καμουφλαρισμένες αντιστασιακές οργανώσεις που έδιναν αξία μόνο στο καζάνι και την κουτάλα: «Ο κόσμος έμπαινε στη γραμμή και έπαιρνε με τα κατσαρολάκια. Αυτό όμως σε καταρράκωνε, σε μετέβαλλε σε ζητιάνο».¹⁸⁰ Αντίθετα τα συσσίτια των χριστιανικών οργανώσεων που συνοδεύονταν από κατήχηση και εκκλησιαστικούς ύμνους, χάριζαν στον αφηγητή μαζί με το φαγητό και την πνευματική συντροφιά που αναζητούσε. Η παρατήρηση αυτή κάθε άλλο παρά αποτελεί συνολική μομφή εναντίον του ΕΑΜ, που στο ίδιο εκτενές διήγημα δηλώνει ότι λάτρευε.

---

¹⁷⁵ Ό.π., σ. 45.

¹⁷⁶ Α. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Αθήνα 1988: Κέδρος, σ. 43.

¹⁷⁷ Για την περιγραφή των κατοχικών συσσιτίων στα κατηχητικά στο ίδιο διήγημα βλ. και Σ. Σταυρακοπούλου, *Η γερμανική κατοχή σε πεζογράφους της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2015: Μαλλιάρης παιδεία, σσ. 23-27.

¹⁷⁸ Γ. Ιωάννου, «Ο Χριστός αρχηγός μας...», ό.π., σ.123.

¹⁷⁹ Ό.π., σ.121.

¹⁸⁰ Ό.π., σ.129.

4.3. ΜΑΡΙΟΣ ΧΑΚΚΑΣ

Ο Μάριος Χάκκας (1930-1972) είναι συγγραφέας που ανήκει στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά και εμφανίζεται στα γράμματα το 1965. Οι συγγραφείς της γενιάς αυτής δεν υπήρξαν οι πρωταγωνιστές των γεγονότων της Κατοχής και του Εμφυλίου, όπως συνέβη με την προηγούμενη γενιά λογοτεχνών, αλλά όλα τα παιδικά και εφηβικά βιώματα τους σφραγίστηκαν από τη δεκαετία του '40 και μετουσιώθηκαν λογοτεχνικά. Η γενιά αυτή χαρακτηρίζεται από τη διάθεση φυγής από την πραγματικότητα και την εσωστρέφεια,¹⁸¹ που όπως θα φανεί και παρακάτω είναι εντέλει φαινομενική, καθώς η θεματολογία και οι προβληματισμοί της αφορούν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής τους. Θα φανεί με άλλα λόγια ότι η εσωστρέφεια δεν αντίκειται κατ' ανάγκη στην κοινωνική στάση της γενιάς αυτής. Οι λογοτεχνικές τάσεις της περιόδου ακουμπούν από τη μια στο ρεαλισμό και από την άλλη σε μοντερνιστικές αναζητήσεις, όπως προκύπτει και από το εξεταζόμενο εδώ διήγημα «Το νερό». Ο ρεαλισμός αυτής της γενιάς ξαναπιάνει το νήμα της νεοελληνικής ρεαλιστικής λογοτεχνίας. λογοτεχνικής παραγωγής, ενισχυμένος, όμως, από έντονη κριτική προς τα τεκταινόμενα του αφηγηματικού παρόντος.¹⁸²

Ο Μάριος Χάκκας συχνά αποκαλείται Καισαριανιώτης συγγραφέας και όχι αδικαιολόγητα, καθώς η σχέση του με την Καισαριανή επηρέασε την πολιτική του στράτευση και αναπόφευκτα διοχετεύτηκε στο έργο του. «Το νερό» είναι ένα κατεξοχήν διήγημα που φανερώνει τη σχέση αυτή και για να γίνει καλύτερα κατανοητό πρέπει να παρατεθούν ορισμένα εξωκειμενικά στοιχεία για τον προσφυγικό αυτόν συνοικισμό που το 1920 είχε 11 κατοίκους και το 1928 15.357.¹⁸³ Η προσφυγική προέλευση του πληθυσμού αυτού και η συνακόλουθη φτώχεια του υπήρξαν αναγκαίες αλλά όχι επαρκείς συνθήκες για την ένταξη του στο εαμικό κίνημα. Για παράδειγμα το 1923 οι Καισαριανιώτες πρόσφυγες λειτούργησαν απεργοσπαστικά στη γενική απεργία του 1923 και πήγαν στο λιμάνι του Πειραιά να δουλέψουν στη θέση των Μανιατών του Πειραιά, πιστεύοντας ότι κατάφεραν πλήγμα στη μονοπώληση των μεροκαμάτων από τους ντόπιους.¹⁸⁴ Η προλεταριοποίηση των προσφυγικών μαζών, η εμπέδωση αυτής ως μόνιμης συνθήκης, η επίμονη δουλειά από το ΚΚΕ στη διάρκεια του μεσοπολέμου και η κοινοτική οργάνωση της ζωής στο συνοικισμό αυτό, πρέπει να θεωρηθούν οι αναγκαίες εκείνες προϋποθέσεις που οδήγησαν στη μαζική του στράτευση στο εαμικό κίνημα. Στους προσφυγικούς συνοικισμούς η τέχνη της επιβίωσης ήταν ήδη εμπεδωμένη, ωστόσο όπως αναφέρθηκε και εισαγωγικά, τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα για τους πρόσφυγες είχαν μόνο τοπική εμβέλεια, ελλείπει δεσμών με την επαρχία.

¹⁸¹ Γ. Παγανός, «Η πεζογραφία της δεύτερης...», ό.π., σ. 32.

¹⁸² Ό.π., σ. 33.

¹⁸³ Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής...*, ό.π., σ. 37.

¹⁸⁴ Ό.π., σσ. 48-50.

«Το Νερό» δημοσιεύεται το 1970 στη συλλογή διηγημάτων *Ο μπιντές* στην ενότητα *Η Διάλυση*.¹⁸⁵ Οι ήρωες του Μπιντέ είναι άνθρωποι που συνειδητοποιούν την αλλοτριωτική επίδραση του αστικού τρόπου ζωής, αναγνωρίζουν την αδυναμία να ξεφύγουν ή να υπερβούν την εποχή τους και διεκδικούν μια ανάσα ελευθερίας στο στοχασμό, την ενδοσκόπηση και το όραμα. Παρουσιάζουν ατομικά βιώματα, τα περισσότερα σε μορφή μονολόγου που στην ουσία, όμως, απασχόλησαν συνολικά τη γενιά του Μάριου Χάκκα. Ο Λίνος Πολίτης στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* τον χαρακτηρίζει, δικαίως, βασανισμένο συγγραφέα που τα κείμενα του συνιστούν μια διαμαρτυρία για την εποχή του.

Ο πρωτοπρόσωπος δραματοποιημένος αφηγητής αναλαμβάνει να παρουσιάσει την ιστορία, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, μιας βρύσης που βρίσκεται στο Μοναστήρι της Καισαριανής και το στόμιό της έχει τη μορφή ενός κριαριού. Ο αρχαίος μύθος τη συνέδεσε με την τεκνοποιία αγοριών, ο βυζαντινός με τις ιδιότητες των αγιασμάτων και ο κατοχικός με την εξέγερση:

Έτσι κι εγώ εξοπλισμένος με τη διαλλεκτική μέχρι τα μούνια, λέω να ερμηνέσω τη συμπεριφορά των Καισαριανιωτών τα τριάντα τελευταία χρόνια, με μπούσουλα αποκλειστικά ετούτο το νερό [...]¹⁸⁶

φτάνει κανένας ιδρωμένος και ξεθεωμένος από τον ανήφορο και πέφτει με τα μούτρα στο νερό» [...] «Τι φταίει το νεράκι αν πεινάς; Τι φταίει αν δεν έχει τι να φας; Κι όπως έχεις θέα από δω πάνω την πολιτεία πιάτο μπρός σου, επαναστατικοποιείσαι και ορμάς. Αυτή είναι η κατοχική περίπτωση της Καισαριανής.¹⁸⁷

Με διάθεση στοχαστική και χιουμοριστική, ο αφηγητής αναζητά την πρωταρχική και κύρια αιτία για την οποία ο καισαριανιώτικος λαός στρατεύτηκε μαζικά και ηρωικά στη υπόθεση της ελευθερίας τόσο από τον ξένο όσο και από τον ντόπιο κατακτητή-εξουσιαστή. Εδώ, η μαζική αυτή αντίσταση αποδίδεται στην πείνα. Και σε επόμενο σημείο του διηγήματος ο ελεύθερος - από την εξυπηρέτηση οποιασδήποτε έστω και στοιχειώδους πλοκής- στοχασμός του αφηγητή ερμηνεύει με έναν έντονα εικονοποιητικό και μεταφορικό λόγο τα εξεγερτικά αποτελέσματα της πείνας:

Οι ξυλάδες ψάχνανε της κουμαριάς τη ρίζα. Άλλοι ψάχνανγια χελώνες. Οι γυναίκες μάζευαν τα τελευταία χόρτα. Δεν είχε μείνει τίποτε επάνω στο βουνό. Μόνο για καπαμά τσουκνίδες και δίπλα ετούτο το νερό... Έτσι γεννιούνται οι ήρωες... Όλα απ' ανάγκη. Έτσι μεγαλουργούν οι τόποι κι έρχονται έπειτα οι κοντυλοφόροι μυθοπλάστες να σου

¹⁸⁵ Μ. Χάκκας, «Το νερό», στο βιβλίο *Άπαντα Μάριον Χάκκα*, Αθήνα 2019: Κέδρος, σσ. 227-232.

¹⁸⁶ Ό.π., σ. 228.

¹⁸⁷ Ό.π., σ. 228.

μιλήσουν για ιδέες άπιαστες, για κόρες και θεές που κατεβαίνουν απ' τα όρη. Τίποτε. Το στομάχι τις φέρνει το στομάχι τις παίρνει, ιδέες νεράιδες με πρόσωπο ολοστρόγγυλο ψωμί, με μάτια κατάμαυρα ελιές, με μάγουλα ροδάκινα, με στήθη γάλαή ρύζι. Αφηνιάζεις καθώς σου λείπουν όλα αυτά...αρπάζεις τη σημαία και χύνεσαι στους δρόμους αποζητώντας καλό βόλι. Έτσι κι αλλιώς το χνότο της πείνας από πίσω πλησιάζει.¹⁸⁸

Ακολουθώντας ο αφηγητής απορεί γιατί γελοιοποιεί τα πάντα δίνοντας την απάντηση πως προτιμά την γελοιοποίηση παρά τη δημιουργία νέων μύθων, αφορίζει τα μεγάλα λόγια και εκείνο το «Καισαριανή μας» και ανοίγει έναν ιδιότυπο διάλογο με την προσωποποιημένη Λευτεριά. Της εξομολογείται με αυστηρή και αυτοκριτική διάθεση ότι την προσμένει ακόμη, ότι τη ζητιανεύει μέσα στα βιβλία, ότι χάλασε τα νιάτα του για χάρη της μα πως έχει την επίπονη επίγνωση ότι σήμερα την έχει εξαγοράσει «με ένα οικοπεδάκι, με ένα βιβλιάριο καταθέσεων και με ένα γρήγορο αμάξι που τρέχει τόσο, ώστε να μην μπορεί να βλέπει ούτε τα δέντρα ούτε τα χέρια και τις αλυσίδες».¹⁸⁹

Επιστρέφοντας στο μοτίβο της πείνας και συνεχίζοντας να απευθύνεται στη Λευτεριά τη λέει πως τώρα κάνει δίαιτα, καθώς γνωρίζει ότι εκείνη πάντα «στεφανώνει τους σπαθάτους άντρες».¹⁹⁰ Ο διάλογος μετατοπίζεται ανάμεσα σε εκείνον και το κριάρι της βρύσης που τον ρωτά γιατί δεν πλησιάζει. Ο αφηγητής απαντά ότι θέλει πρώτα να ρίξει κάτι στο στομάχι του:

Ανοίγεις το καλάθι κι αρχίζεις το τζατζίκι και το χταποδάκι ορεχτικό...έπειτα πάλι στο καλάθι και στη νταμιτζάνα με το κρασί, και να τα κεφτεδάκια και να τα συκωτάκια, και να το κοτόπουλο δεύτερη στρώση. Άτιμη κατάψυξη, λες, τι μου κάνεις; Ανέτρεψες όλο το μαρξισμό...πιάνεις την κοιλιά σου που γίνει μακρουλό καρπούζι και σηκώνεσαι με χίλια ζόρια.....κι από ιδέες τώρα με γεμάτο στομάχι που να σκεφτώ. Αύριο ίσως. (Μετακατοχική περίπτωση Καισαριανής.)¹⁹¹

Ο τραγικός εσωτερικός μονόλογος που ο ανοίγει ο αφηγητής με τον εαυτό του είναι σπαρακτικός και συνάμα αυτοκριτικός. Πονά που τα μεγάλα οράματα δεν βρίσκουν θέση στη δική του ζωή και δείχνει ενταγμένος, αλλά όχι εντελώς συμβιβασμένος με ό,τι θεωρείται κανόνας ζωής. Όπως παρατηρεί ο Θαν. Μαρκόπουλος, οι ήρωες του Χάκκα «κατά κανόνα

---

¹⁸⁸ Ο.π., σ. 228.

¹⁸⁹ Ο.π., σ. 230-231.

¹⁹⁰ Ο.π., σ. 231.

¹⁹¹ Ο.π., σ. 231.

χάνουν οι συντρίβονται, μα δεν αποδέχονται την ήττα».¹⁹² Έτσι και εδώ ο χορτάτος αφηγητής δεν αποδέχεται την ήττα και στο τέλος του διηγήματος με τη φράση «αύριο ίσως» διαφαίνεται ανοιχτή η ελπίδα του που εναπόκειται στο αύριο. Η πικρία είναι, ωστόσο, εκείνη που διαπνέει όλο το διήγημα και θα μπορούσαμε να πούμε ότι συμπυκνώνεται στην εύστοχη αντίθεση που ρητά παρουσιάζει ανάμεσα στην κατοχική και τη μετακατοχική περίπτωση της Καισαριανής. Μέσα στην αλλοτριωτική τάση της εποχής του παραδέχεται με χαρακτηριστικό κυνισμό και μαύρο χιούμορ ότι και ο ίδιος έχει αλλάξει, δίχως όμως να συμβιβάζεται με αυτό, εξ ου και διαφαίνεται η αποξένωση που βιώνει με τον εαυτό του. Η αλλαγή του ερμηνεύεται μέσα από την αποκατάσταση του προβλήματος της πείνας που άνοιξε την όρεξη για τα περαιτέρω αγαθά του δυτικού πολιτισμού, θέμα που επανέρχεται στο έργο του τόσο ειρωνικά, αλλά και αυτοσαρκαστικά. Η αποδοκιμασία των σύγχρονων μορφών κοινωνικής ζωής που προσφέρουν μόνο ψεύτικες αξίες και καταναλωτικά αγαθά, είναι διάχυτη σε όλο το έργο του. Ο αφηγητής, βιώνει τελικά ένα αδιέξοδο σε πραγματικό επίπεδο, αυτό του βολεμένου μικροαστού, και επιλέγει να στραφεί στο φανταστικό κόσμο της συνομιλίας με τη Λευτεριά και το κριάρι. Οι πρωτοποριακές συνθέσεις και αυτή η ελεύθερη μορφή αφήγησης απαντά σε πολλούς μεταπολεμικούς πεζογράφους, ίσως, ως αντίδοτο στη νέα βαρβαρότητα που αναδύθηκε μετά τον πόλεμο, ίσως ως προσπάθεια εκτόνωσης της βίας και αποκατάστασης της εσωτερικής αρμονίας.¹⁹³

Ξεχωριστή αναφορά αξίζει να γίνει στη διαρκή και ειδυλλιακή παρουσία της Καισαριανής στα έργα του Μάριου Χάκκα, που ζει άλλωστε όλα τα παιδικά του χρόνια. Η Καισαριανή γίνεται για τον συγγραφέα, όπως αναφέρει η Ολυμπία Τσαρουχά, «μια απόλυτη αξία, μια ουτοπία που ο άνθρωπος δεν βιώνει πια και μπορεί μόνο να τη νοσταλγεί και να την ανακαλεί μνημονικά»¹⁹⁴ σε μια προσπάθεια να αντέξει την ασχήμια της κατοπινής ζωής. Η ομορφιά ανήκει στο παρελθόν και για το παρόν μένουν τα μελανά χρώματα για να περιγράψει, όπως γίνεται και στο παρόν διήγημα. Εδώ βλέπουμε την ομορφιά της εξέγερσης να συνδέεται άρρηκτα με την παλιά φτωχή και πεινασμένη Καισαριανή που οι άνθρωποι τρέφονταν στοιχειωδώς από τις παρυφές των λόφων της να αντιδιαστέλλεται με την Καισαριανή της ευμάρειας που τη συνοδεύουν το τέλος των οραμάτων και η ασχημοσύνη της κοινωνικής απάθειας. «Ο κόσμος του Χάκκα είναι το πιο πολύ ο κόσμος της Καισαριανής του».¹⁹⁵

¹⁹² Ο. Τσαρουχά, *Το ουτοπικό σύμπαν του Μάριου Χάκκα: ουτοπικά ιδεώδη στο πεζογραφικό και θεατρικό του έργο*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη 2007: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας, σ. 83.

¹⁹³ Έ. Πέτκου, «Η αναπαράσταση "τραυμάτων" στη νεωτερική αφήγηση: τα "τραύματα" του πολέμου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 18-21 (Ιούλιος 2001 - Δεκέμβριος 2002), σ. 298.

¹⁹⁴ Ο. Τσαρουχά, *Το ουτοπικό σύμπαν...*, ό.π., σ. 73.

¹⁹⁵ Ό.π., σ. 73.

Στο διήγημα ο «Γιάννης το θεριό-μερμήγγι»¹⁹⁶ ο μεγαλόσωμος Γιάννης μπαίνει στις τρεις τα ξημερώματα με τη βία μέσα σε ένα κρατητήριο διαλαλώντας ότι αδικείται, ότι κακώς τον πιάσαν μιας και δεν είναι «κομμούνι» και μάλιστα ότι «τα σπάει στο ξύλο».¹⁹⁷ Ο αφηγητής που βρίσκεται μέσα στο κρατητήριο τον υποδέχεται ανόρεχτα, καθώς του χαλά την ησυχία της ιδιότυπης κράτησής του «με σκοπούς-αστυφύλακες όλο ευγένεια, καθόλου ανάκριση, φαΐ, γάλα, ύπνο, διάβασμα, όνειρα, σκέψεις».¹⁹⁸ Στη συνέχεια ο αφηγητής αναλαμβάνει με μαεστρία να εκμαιεύσει από το Γιάννη ότι το κομμουνιστικό του παρελθόν δεν ήταν ολότελα παρελθόν. Ο Γιάννης πλάι στην εξαναγκαστική συνεργασία του με την Ασφάλεια, δεν σταμάτησε ποτέ να παλεύει για τις ιδέες του μέσα από την κρυφή συμμετοχή του στις συγκεντρώσεις, τα κομματικά γραφεία, την αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους κτλ.. Στην ιδιότυπη ανάκριση που έγινε μέσα στο κρατητήριο ο Γιάννης μιλά στον συγκρατούμενό του σχετικά με την αρχή της ένταξής του στο κομμουνιστικό κίνημα: «Δεν έχει σημασία ο φάκελος. Τότε ήμασταν όλοι. Ως και οι γάτες μας ήτανε. Κατοχή και πεινάγαμε. Πήγαμε όλοι. Πήρα κι εγώ μια αραβίδα. Μετά την παράδωσα».¹⁹⁹

Στο διήγημα αυτό, τον κεντρικό ρόλο δεν τον έχει η πείνα, όπως συνέβη με το προηγούμενο, είναι όμως και πάλι εκείνη η κινητήριος δύναμη που ωθεί έναν λαϊκό, φτωχό άνθρωπο, έναν ελαιοχρωματιστή, να πάρει τα όπλα και να αντισταθεί, ομολογώντας μάλιστα ότι το φαινόμενο ήταν καθολικό. Εδώ σε αντίθεση με την μικροαστική εξέλιξη του αφηγητή του Νερού που στόμωσαν οι ιδέες του από το πολύ φαγητό, ο Γιάννης το θεριό-μερμήγκι, στο μέτρο των δυνατοτήτων και των αντοχών του, παλεύει αδιάκοπα και κρυφά για την κοινωνική δικαιοσύνη που δεν επήλθε με το τέλος της Κατοχής. Πλάθεται ένας ανθρώπινος χαρακτήρας και όχι ένας υπέρ-ήρωας, ένας χαρακτήρας που λύγισε στα μαρτύρια της Μακρονήσου, που δέχτηκε το ρόλο του συνεργάτη της Ασφάλειας και που όμως η συνείδησή και η κοινωνική του θέση, αλλά και το βαθύ αποτύπωμα που άφησαν πάνω του τα κατοχικά χρόνια, τον έσπρωχναν διαρκώς προς τη συμμετοχή του σε νέους αγώνες.

---

¹⁹⁶ Μ. Χάκκας, «Ο Γιάννης το θεριό-μερμήγγι», στο βιβλίο *Απαντα Μάριου Χάκκα*, Αθήνα 2019: Κέδρος, σσ. 163-169.

¹⁹⁷ Ο.π., σ. 164.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 165.

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 167.

4.4. ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΧΤΣΗΣ

Ο Ταχτσής εμφανίζεται στα γράμματα αρχές της δεκαετίας του 1950 με ποιητικές συλλογές. Μια ολότελα διαφορετική διάσταση στο θέμα της πείνας τίθεται από τον Κώστα Ταχτσή στο μυθιστόρημα *Τρίτο Στεφάνι*.²⁰⁰ Σε ένα καθαρά αστικό περιβάλλον, η διπλή και εναλλασσόμενη πρωτοπρόσωπη αφήγηση δύο γυναικών παρουσιάζει βιώματα πριν, κατά τη διάρκεια και έπειτα από την Κατοχή. Η μεσοαστή Νίνα, που δεν πείνασε στην Κατοχή, με έντονα εξομολογητική και επικριτική διάθεση ομολογεί την ηθική αποτελμάτωση του μέσου Αθηναίου, που ανήμπορος - κατά το πλείστον- να βοηθήσει, εξοικειώθηκε εντέλει με τις εικόνες του λιμού:

Το χειρότερο είναι ότι κοντά σ'αυτούς χάναμε την ανθρωπιά μας κι εμείς που λίγο πολύ είχαμε και τρώγαμε. Κάθε φορά πούβλεπα έναν ετοιμοθάνατο από κείνους που πέφτανε κάθε μέρα στα πεζοδρόμια και τον προσπερνούσα κι εγώ αναγκαστικά όπως όλος ο κόσμος, αηδίαζα με τον εαυτό μου. Τρόμαζα βλέποντας σε τι όρια αναισθησίας είχα φτάσει.²⁰¹

Στο επιστημονικό πόνημα των ψυχιάτρων του 1947 για την ψυχοπαθολογία της πείνας, που αναφέρθηκε και παραπάνω, σημειώνεται ότι η κατάσταση που αναφέρεται στο παραπάνω χωρίο ήταν κοινός τόπος για τον κατοχικό άνθρωπο. Η 363^η γραπτή μαρτυρία αναφέρει: «...όταν κάποτε είδα να ξεψυχά κάποιος εις τον δρόμον, δεν αισθάνθηκα ούτε φόβον ούτε θλίψιν, ούτε οίκτον και μου έκανε εντύπωση η θηριωδία που υπήρχε μέσα μου».²⁰²

Την ίδια αντιμετώπιση απέναντι στο θέαμα του θανάτου διαβάζουμε και στο ημερολόγιο του Γιώργου Θεοτοκά με σημείωση επάνω από την καταγραφή: *Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1941- Νύχτες γεμάτες πτώματα*:

Ξαφνικά ήρθε και στάθηκε εκεί δίπλα ένα κάρο φορτωμένο πτώματα, τυλιγμένα σε λινάτσες. Το παιδί τραβήχτηκε και βγήκε από την ουρά. Οι άλλοι άνθρωποι έμειναν στη σειρά τους σα να μη συνέβαινε τίποτα το εκπληκτικό.²⁰³

²⁰⁰ Κ. Ταχτσής, *Το τρίτο στεφάνι*, Αθήνα 1972: Ερμής.

²⁰¹ Ο.π., σ. 252.

²⁰² Φ. Σκούρας – Α. Χατζηδήμος -Α. Καλούτσης - Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας...*, ό.π., σ. 16.

²⁰³ Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια...*, Αθήνα 2014: σ. 307.

Είναι, ωστόσο εντυπωσιακό ότι σε προηγούμενο ακριβώς απόσπασμα μετριάζεται η παθητικότητα που περιγράφει και εντέλει εκείνο που αναδεικνύεται είναι η συνύπαρξη αντιφατικών συναισθημάτων μπροστά στο θέαμα των πεινασμένων ή των νεκρών. Στο ίδιο απόσπασμα θίγεται σύντομα αλλά εύστοχα η ευκολία με την οποία η πείνα καταρράκωνε το ηθικό και την αξιοπρέπειά των ανθρώπων.

Όταν άκουγα εκείνη τη καθημερινή επωδό «πεινάω, καλή μου κυρία, τ'αντεράκια μου θα πέσουν από τη πείνα...», αρρώσταινα. [...] Συλλογιζόμουν τις αμέτρητες χιλιάδες των Ελλήνων που πέθαιναν από ασιτία κι έκλαιγε η καρδιά μου, όχι επειδή πέθαιναν, αργά ή γρήγορα όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν, αλλά επειδή πέθαιναν σαν τα ζώα, αφού η πείνα τους απογύμωνε πρώτα από κάθε ανθρώπινη αξιοπρέπεια.²⁰⁴

---

²⁰⁴ Κ. Ταχτσής, *Το τρίτο στεφάνι...*, ό.π., σ. 252.

5^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

5.1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εμπειρία της κατοχικής πείνας, είδαμε ότι επηρέασε βαθιά όσους τη δοκίμασαν επιφέροντας μια τομή στα μέχρι τότε ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα. Η κατοχική πείνα επέδρασε όχι μόνο καταλυτικά, αλλά και πολυδιάστατα τους ανθρώπους που την έζησαν και οι πολλές αυτές διαστάσεις αποτυπώθηκαν και στα χωρία που παρατέθηκαν στην εργασία μας.

Φάνηκε, έτσι, στην περίπτωση της Λ. Νάκου και του Σ. Μυριβήλη η ανάδειξη των παιδιών-θυμάτων του πολέμου και του λιμού. Οι πεζογράφοι επέλεξαν την ανάδειξη των παράπλευρων απωλειών ενός πολέμου εστιασμένη στο δράμα αλλά και τον αγώνα των παιδιών να επιβιώσουν. Στην περίπτωση της Νάκου προβλήθηκε παράλληλα, χωρίς να λέγεται ρητά, ο θαυμασμός της αφηγήτριας για τον αγώνα αυτό, ενώ ταυτόχρονα πρόσφερε με το έργο αυτό ένα πανόραμα της κατοχικής ζωής στην Αθήνα, βιωμένης από τα πλέον ανυπεράσπιστα πληθυσμιακά στρώματα. Στην περίπτωση του Σ. Μυριβήλη συνεχίστηκε εν μέρει η αντιπολεμική παράδοση των έργων του από τη σκοπιά του θύματος που κανένα όφελος δεν έχει από τον πόλεμο των ισχυρών.

Η τρίτη λογοτέχνίδα της γενιάς του, η Δ. Σωτηρίου, ανέδειξε μέσα από τα δύο αυτά μικρά διηγήματα ότι η έλλειψη τροφίμων αφορούσε ένα ευρύτατο τμήμα του πληθυσμού που την προπολεμική περίοδο δεν είχε δοκιμάσει καμία στέρηση. Πιστεύουμε πως φάνηκε, ακόμη, ότι η πείνα αποτέλεσε όπλο για την κινητοποίηση μέσω ριζοσπαστικών μορφών δράσης ανθρώπων που προπολεμικά δεν είχαν καμία συμμετοχή σε κοινωνικές διεκδικήσεις ή στο συνδικαλισμό. Παράλληλα, στα δύο διηγήματά της τίγεται το θέμα της δοκιμασίας των ηθικών ορίων της μεσοαστικής τάξης όταν πρόβαλε επιτακτικό το θέμα της πείνας. Στρώματα που είχαν τη δυνατότητα, με τη συνεργασία τους με τις δυνάμεις κατοχής και τις κατοχικές κυβερνήσεις, να μετριάσουν τις συνέπειες της Κατοχής, κλήθηκαν να επιλέξουν ανάμεσα στους δρόμους που ανοίγονταν μπροστά τους. Η σύμπλευση με τις νέες απελευθερωτικές δυνάμεις που γεννιόνταν δεν ήταν καθόλου δεδομένη ούτε και ταξικά λογική, εφόσον επαναστατικές προοπτικές του εαμικού κινήματος θα έθιγαν μεταπολεμικά τα συμφέροντά τους. Αυτό είναι ξεκάθαρο στην περίπτωση του ήρωα Θ. Θ. Φαρμακίδη γι' αυτό και αντιμετωπίζει το φάσμα της πείνας με τα προνόμια της προπολεμικής ζωής, αρνείται όμως τόσο τη συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις όσο και τη συμμετοχή στην Αντίσταση. Στην περίπτωση του ήρωα κ. Παρασίδη η κατάσταση είναι πιο σύνθετη καθώς αφενός προτιμά να αντιμετωπίσει την πείνα στωικά, σαν κακό που αργά ή γρήγορα θα περάσει, αφετέρου είναι τελικά αδύνατο να μην συμπαρασυρθεί από την ορμή της άδολης νιότης που μαζικά στρατεύτηκε στην ΕΠΟΝ και συνέβαλε καθοριστικά στον παλλαϊκό ξεσηκωμό αναγκάζοντας και τους πιο διστακτικούς να πάρουν θέση στα μεγάλα γεγονότα του καιρού τους.

Στην πρώτη μεταπολεμική γενιά πεζογράφων είδαμε έργα των Δ. Χατζή, του Ν. Κάσδαγλη και του Σ. Τσίρκα. Στα διηγήματα του Δ. Χατζή, «Μαργαρίτα Περδικάρη» και «Η θεία μας η Αγγελική», η κατοχική πείνα αποτέλεσε ισχυρό παράγοντα, ώστε να ενεργοποιηθούν δυνάμεις αποδέσμευσης από ένα παραδοσιακό αξιακό σύστημα που είχε πάψει να μπορεί να ερμηνεύει τον καινούργιο κόσμο που αναδυόταν στη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου. Στην περίπτωση της προγενέστερης *Φωτιάς* αναδείχθηκε η πίστη στον νέο αυτό κόσμο μέσω της αποφυγής της κατάσχεσης της αγροτικής παραγωγής, που θα επέφερε νέα εφόδια στις δυνάμεις του Άξονα, αλλά και εκ νέου πείνα στον αγροτικό πληθυσμό. Αναφάνηκαν επομένως, όχι οι δραματικές επιπτώσεις του κατοχικού λιμού, αλλά η μάχιμη αυτοοργάνωση για την αποφυγή μιας νέας σιτοδείας. Μάλιστα επειδή το σιτάρι μοιράστηκε στους χωρικούς, τέθηκε με αφορμή τη μάχη της σοδειάς η επαναστατική προοπτική και το σοσιαλιστικό πρόγραμμα του ΕΑΜ που άρχισε να εφαρμόζει στις περιοχές που ήλεγχε.

Στο διήγημα «Ένα θύμα της Κατοχής» του Δ. Χατζή και στο διήγημα του Σ. Τσίρκα «Αλλόκοτοι Άνθρωποι» η αποφυγή της πείνας δρα διαφορετικά σε σχέση με τα παραπάνω. Εδώ τόσο το ζεύγος Ανέστης-Ευρυδίκη όσο και ο ασφαλίτης Θανάσης επιλέγουν συνειδητά και ρητά να αποφύγουν την πείνα προξενώντας κακό, ακόμη και το θάνατο.

Στα δύο άλλα διηγήματα του Σ. Τσίρκα, «Ο εκφωνητής και ο διερμηνέας» και το «Ρύζι και άμμος» απηχείται η μακρινή φωνή του ελληνισμού της Αιγύπτου και μαζί και αυτή των στρατιωτών που βρέθηκαν εκεί. Η φωνή αυτή, με ιστορικό φόντο τα γεγονότα του Απρίλη του 1944, μαρτυρά τη συμπόνια και την έγνοια των στρατιωτών απέναντι στο δοκιμαζόμενο από την πείνα ελληνικό λαό. Οι στρατιώτες παρόλο που ζουν μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα μακριά από τη φρίκη της Κατοχής και χτυπημένοι από τους Άγγλους για το κίνημά τους, όταν αναφέρονται στην Ελλάδα σε κάθε ένα από τα διηγήματα, μιλούν για την πείνα, αποκαλύπτοντας ότι η συνθήκη αυτή ταυτίστηκε στις συνειδήσεις τους με την έννοια της Κατοχής.

Ο Νίκος Κάσδαγλης παρουσιάζοντας αρχικά άλλο ένα θύμα της κατοχικής ζωής, καταφέρνει να δομήσει έναν χαρακτήρα που αφού διέφυγε του θανάτου από το λιμό κατέληξε να πάρει το ρόλο του θύτη. Το παιχνίδι της εναλλαγής των ρόλων του ανίσχυρου σε ισχυρό, δομήθηκε με πρώτη ύλη την πλήρη ένδεια που όμως δεν στάθηκε επαρκής παράγοντας για να εγείρει νέες δυνάμεις υπεράσπισης της κοινωνικής δικαιοσύνης και της εξάλειψης της πείνας συλλήβδην, ακόμη και μετά τον πόλεμο. Για να γινόταν αυτό δυνατό έπρεπε να μην προταθεί ως λύση σωτηρίας από το λιμό η ατομική διέξοδος, μέσω της ευσπλαχνίας του αστυνομικού, μια επαφή που οδήγησε τον νεαρό πρωταγωνιστή στην ένταξη σε ομάδες που ενώ διακηρυκτικά φιλοδοξήσαν τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση, κατέληξαν γρήγορα σε παρακρατικές συμμορίες.

Από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά πεζογράφων μελετήθηκαν κείμενα του Γ. Ιωάννου, του Μ. Χάκκα και του Κ. Ταχτσή. Στην περίπτωση του Ιωάννου φαίνεται ότι οι περισσότερες αναφορές στην κατοχική πείνα σχετίζονται με ό, τι ανακαλεί στη μνήμη του από τις κατοχικές εικόνες στη Θεσσαλονίκη και σε μεγάλο βαθμό λειτουργούν σαν μαρτυρίες-ντοκουμέντο που τραυμάτισαν διά βίου ένα παιδί. Αναδεικνύεται ακόμη η αίσθηση ντροπής για την κατάντια στην οποία είχαν περιπέσει οι άνθρωποι, καθώς η πείνα τους είχε κάνει εσωστρεφείς, καχύποπτους και επιθετικούς. Αναδύεται όμως, όπως και στο Μ. Χάκκα μια νοσταλγία για τα χρόνια της πείνας, καθώς αυτά συνδέθηκαν με μια προ-αλλοτριωτική κοινωνία που έσμιξε εν πολλοίς τους ανθρώπους παρά τους χώρισε. Στην περίπτωση του Μ. Χάκκα η πλευρά αυτή είναι ακόμη πιο έκδηλη, εφόσον κατηγορεί ξεκάθαρα την κοινωνία της αφθονίας για την εγκατάλειψη του αγωνιστικού φρονήματος από μια ολόκληρη γενιά, ενώ παράλληλα -και στα δύο διηγήματά του- ανάγει την πείνα σε συνδετικό κρίκο και μοχλό εξέγερσης της ίδιας γενιάς σε προγενέστερη περίοδο.

Το μικρό χωρίο, τέλος, από το Τρίτο Στεφάνι αποκαλύπτει την απανθρωποίηση που επήλθε σε τμήμα του πληθυσμού από την καθημερινή εξοικείωση με το θάνατο, αλλά και τη μεταβολή των παραδεδεγμένων ηθών λόγω της πείνας. Ό,τι μέχρι χθες μπορούσε να προσβάλλει την ανθρώπινη υπόσταση, να επιφέρει το αίσθημα της ντροπής και να εγείρει αντανάκλαστικά υπεράσπισης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, σαρώθηκε από την πείνα. Το παράλογο έγινε καθημερινό και η μάχη για την επιβίωση ανέτρεψε άρδην τις κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές.

Βιβλιογραφία

Hokwerda H., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα 2016: Καλλίγραφος.

MacSweeney A., «Γράμμα από την Αλεξάνδρεια», *Αντί* 751 (30 Νοεμβρίου 2001), σσ. 22-24.

Mazower M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 1994: Αλεξάνδρεια.

Vitti M., *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα 1991: Κέδρος.

Vitti M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα 2016: Οδυσσέας.

Αρσενίου Λ., *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Λάρισα 1999: ΕΛΛΑ.

Βόγλης, Π., *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*. Αθήνα 2010: Αλεξάνδρεια .

Γκιούρας Θ., «Ο Δημήτρης Χατζής και τα θύματα της ιστορίας», *Ουτοπία* 118 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2016), σσ. 57-82.

Γκότοβος Α. Ν., «Η ιδεολογική λειτουργία του "τέλους" στο έργο του Δημήτρη Χατζή: Η απόρριψη του παλιού ως προϋπόθεση γέννησης του νέου», *Δωδώνη* 24 (1995), σσ. 47-64.

Έλλη, Πιπίνα Δ. Μ., *Μελέτες και απόψεις... Τόμος Γ΄. Εκπρόσωποι της Λογοτεχνίας στην Ελλάδα*, Σίδνεϋ 2015: χ.ε.

Θεοτοκάς Γ., «Γύρω στα βιβλία. Η Ζωή εν τάφω του Μυριβήλη», εφ. *Δημοκρατία* (2.10.1932).

Θεοτοκάς Γ., *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα 2014: Εστία.

Ιωάννου Γ., *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα 1998: Κέδρος.

Ιωάννου Γ., *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα 2007: Κέδρος.

Ιωάννου Γ., *Η μόνη κληρονομία*, Αθήνα 2003: Κέδρος.

Ιωάννου Γ., *Για ένα φιλότιμο*, Αθήνα 2018: Κέδρος.

Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσεως στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα 2007: Βιβλιόραμα.

Καλλίτση Μ., *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία, Διδακτορική Διατριβή*, Ρέθυμνο 2007: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή.

Κάσδαγλης Ν., *Τα δόντια της μυλόπετρας*, Αθήνα 1995: Καστανιώτης.

Καστρινάκη Α., «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης. Γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο Κ. Γαρδίκας - Α. Μ. Δρουμπούκη - Β. Καραμανωλάκης - Κ. Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα 2015: Αλεξάνδρεια, σσ. 267-299.

Καψωμένος Ε., «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα 1994: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 385-398.

Κοτζιάς Α., *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*. Αθήνα 1988: Κέδρος.

Κούγκουλος Θ. Β., *Η Ήπειρος ως Λογοτεχνικός Μύθος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας

Κούγκουλος, Θ. Β., «Από το χρονικό *Μουργκάνα* στο διήγημα "Ανυπεράσπιστοι". Η στροφή του Δημήτρη Χατζή στα θύματα του Εμφυλίου», *Estudios Neogriegos* 18 (2016), σσ. 55-79.

Κωτόπουλος Τ. Η., *Η Θεσσαλονίκη στο έργο των Θεσσαλονικέων πεζογράφων. Ο ρόλος και οι λειτουργίες της λογοτεχνικής πόλης*, Θεσσαλονίκη 2006: Κώδικας.

Λυκούργου Ν., *Στράτης Μυριβήλης: Η εξέλιξή του μέσω της αναλυτικής βιβλιογράφησης των έργων του. 1909-1969*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας.

Μικέ Μ., «Η επιθυμία της αφήγησης στα διηγήματα», *Αντί* 751 (30 Νοεμβρίου 2001), σσ. 48-51.

Μουλλάς Π., «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο Ου. Καϊάφα (επιμ.), *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία*, 10-12 Νοεμβρίου 2000, Αθήνα 2002: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σσ. 339-348.

Μυριβήλης Σ., *Ο Κομμουνισμός και το Παιδομάζωμα*, Καλαμάτα 1948: Τυπογραφεία «Σημαίας».

Μυριβήλης Σ., *Το Κόκκινο Βιβλίο*, Αθήνα 1979: Εστία.

Μώρος Μ. Κ., *Ιστορία και ιστορίες της κατοχικής Θεσσαλονίκης. Ανιχνεύσεις στη μεταπολεμική πεζογραφία του βορειοελλαδικού χώρου*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2017: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας.

Νάκου Α., *Η κόλαση των παιδιών*, Αθήνα 2011: Εστία.

Νικολαΐδου Ε., *Οι συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Αθήνα 2018: ΚΨΜ.

Ολυμπία, Τ. (2007). *Το ουτοπικό σύμπαν του Μάριου Χάκκα: ουτοπικά ιδεώδη στο πεζογραφικό και θεατρικό του έργο*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Παγανός Γ., «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς», στο Σ. Σταυρακοπούλου - Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά λογοτεχνών*, Πρακτικά Ημερίδας, Θεσσαλονίκη 2010: Δήμος Θεσσαλονίκης - Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, σσ. 27-33.

Παπαδόπουλος Σ. Ι., «Οι Έλληνες λογοτέχνες και η αντίστασή τους στο φασισμό κατά το Β' παγκόσμιο πόλεμο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σσ. 185-192.

Παπαθεοδώρου Γ., «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, Ιστορία και Μνήμη στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», *Μνήμων* 24 (2002), σσ. 269-296.

Παπακώστας Γ., *Που μας πάει αυτό το αίμα; Αναπαραστάσεις αυτοδικίας και βίας στη νέα ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 2017: Πατάκης.

Πέτκου Έ., «Η αναπαράσταση "τραυμάτων" στη νεότερη αφήγηση: τα "τραύματα" του πολέμου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 18-21 (Ιούλιος 2001 - Δεκέμβριος 2002), σσ. 288-301.

Πολίτης, Λ. (1998). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πυλαρινός Θ. (επιμ.), *Λιλίκα Νάκου: Μελετήματα*, Αθήνα 2003: Βιβλιοθήκη Τράπεζας της Αττικής.

Σκούρας Φ.– Χατζηδήμος Α.- Καλούτσης Α.- Παπαδημητρίου Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα ²1991: Οδυσσέας.

Σταυρακοπούλου Σ., *Η γερμανική κατοχή σε πεζογράφους της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2015: Μαλλιάρης παιδεία.

Συνοδινός Ζ. Χ., «Οι τραπεζικοί και το συνδικαλιστικό αντιστασιακό κίνημα 1941-1944», *Αρχειοτάξιο* 20, (Δεκέμβριος 2018), σσ. ???-???

Σωτηρίου Δ., *Τυχαίο συναπάντημα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα 2004: Κέδρος.

Σωτηρίου Δ., *Ηρώες και Αντιήρωες. Τριάντα διηγήματα 1931-1991*, Αθήνα 2019: Κέδρος.

Ταχτσής Κ., *Το τρίτο στεφάνι*, Αθήνα 1972: Ερμής.

Τζιόβας Δ., *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*. Ηράκλειο 2017: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τσαρουχά Ο., *Το ουτοπικό σύμπαν του Μάριου Χάκκα: ουτοπικά ιδεώδη στο πεζογραφικό και θεατρικό του έργο*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη 2007: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Φιλολογίας.

Τσίρκας Σ., *Τα διηγήματα*, Αθήνα 2015: Κέδρος.

Χάκκας Μ., *Απαντα*, Αθήνα 2019: Κέδρος.

Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα 2012: Θεμέλιο

Χαραλαμπίδης Μ., *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, 2012: Αλεξάνδρεια.

Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Αθήνα 1974: Πλειάς .

Χατζής Δ., *Οι Ανυπεράσπιστοι. Διηγήματα*. Αθήνα 1979: Καστανιώτης.

Χατζής Δ., *Η Φωτιά*, Αθήνα 2000: Ροδακίό.

Χατζής Δ., *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2005: Ροδακίό.

Χλιουνάκης Γ., *Παράταιρη επανάσταση. Σημειώσεις για την κοινωνική σύγκρουση 1943-1945*, Αθηνά 2019: Τόπος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ

Διήγημα

ΟΥΡΑΝΙΑ

Την Ουρανία την έφεραν το Δεκέμβριο του '43 και γίναμε αμέσως φίλες. Το πρώτο πράγμα που μπορώ να θυμηθώ για την Ουρανία είναι που μου έμαθε να γράφω και να διαβάζω. Της έριξαν 5 χρόνια και εμένα με είχαν μέσα ήδη τέσσερους μήνες όταν τη φέρανε. Το δικό μου το έγκλημα ήταν μεγάλο, να 'μαι λέει στη λέσχη που παίζανε χαρτιά και να σερβίρω τους πελάτες, μα και της Ουρανίας μεγάλο ήτανε. Δυο μήνες μου απέμεναν για να βγω και να σου μπαίνει στην υπόγα της Κοραή η Ουρανία και ανοίξαν αμέσως οι ουρανοί μας. Μαζί πήραμε το χαρτί ότι ξοφλήσαμε το χρέος μας και ξεαμαρτήσαμε και συνεχίσαμε την παρέα μας μέχρι που... Ένα- ένα! Και βέβαια εκείνη δεν έμεινε μέσα 5 χρόνια γιατί αρχίσανε οι νεοφερμένοι να αβγαταίνουν κάθε μέρα και περισσότερο και δεν χωρούσαμε πια εκεί και μας απολύανε άρον-άρον τους παλιούς με τις μικρές τις ποινές.

Μόλις μπήκε μέσα η Ουρανία μου φάνηκε καλοστεκούμενη, όχι και πολύ ταλαιπωρημένη, αν σκεφτείς πώς ήμασταν όλοι οι άλλοι ανάκατα να τσαλαπατιούμαστε, άπλυτοι, συνέχεια πεινασμένοι και κακοταϊσμένοι, άλλος να φοράει μέσα στο κρύο τσόκαρα ξύλινα, άλλος να είναι ξυπολιασμένος εντελώς κι άλλος να έχει αντί για σόλες πέταλα. Μη σου κάνει εντύπωση...ναι πέταλα, καμωμένα από πεταλά κανονικό που έκανε χρυσές δουλειές πριν λίγα χρόνια με τις σόλες αυτές. Κράταγε ένα μπόγο τόσο τεράστιο σαν το αρχοντικό της μπόι και μας είδε έτσι αναμαλιάρηδες και φάνηκε σα να μας λυπήθηκε. Άλλος έζυνε τον τοίχο με το νύχι, άλλος κοίταζε αυτόν που έζυνε τον τοίχο και έκανε παρατηρήσεις για τη ζωγραφιά που παίδευε και οι πιο πολλοί ήταν στρωματσάδα και περίμεναν να ξημερώσει μέρα καλή. Κανείς δεν έκανε λίγο παρακεί να στρώσει κι αυτή χάμω την κουβέρτα της, μπατανία την έλεγε εκείνη, και μόνο εγώ και αυτή κοιταχτήκαμε στα μάτια και ήρθε προς το μέρος μου με βεβαιότητα ότι θέλω οπωσδήποτε καινούργια παρέα.

Έστρωσε δίπλα μου τις μπατανίες, συγύρισε τους μικρομπόγους της, τακτοποίησε μια τσατσάρα δίπλα από το προσκέφαλό της, έβγαλε και τακτοποίησε το 'να πάνω στ' άλλο κάτι μικρά κουτάκια, μετά τα 'πιασε και τα 'χωσε στον πάτο ενός σάκου και μετά πήρε το σάκο και τον έχωσε στον πάτο ενός μπόγου και το μάτι μου σαν να πήρε κάτι που έμοιαζε με σαπούνι, αλλά δεν το φανέρωσε κιόλας για να το σιγουρέψω. Αυτές είναι οι πρώτες εικόνες από την Ουρανία, μυστήριο σκέτο αυτή η γυναίκα και για την κορμοστασιά της μέσα σε καιρούς που όλοι είχαμε

ζαρώσει και για τα μπουγάκια της που ξύπνησαν για λίγο τον κοιμισμένο ρυθμό της φυλακής μας!

Με τα πολλά-με τα λίγα, μου είπε πως τη λένε Ουρανία Ατζέμογλου. Από την πρώτη μέρα της γνωριμίας μας με έβαλε χίλιες φορές να της ορκιστώ πως δεν με έχουν φυλακή επειδή είμαι κοινή χωρίς χαρτιά. Κοινή σήμαινε για την Ουρανία αυτές που μέναν στα σπίτια, κοινή! Δεν ήθελε να είμαι κοινή, επειδή εκείνη σε έναν θεό πίστευε λέει, τον Έρωτα λέει, και δεν έκανε να τον πουλάμε τον έρωτα λέει. Και έλεγε ακόμη πως υπήρχε έξαρση αφροδισίων, που θα πει ότι κολλάγαν ο ένας τον άλλο από τις βρομισιές που έκαναν. Ούτε και της απαντούσα σ' αυτά που άκουγα γιατί με ντρόπιαζαν τέτοια λόγια. Της ορκίστηκα, λοιπόν, ότι δεν είμαι κοινή, μα επέμεινε να μάθει γιατί κλείστηκε.

- Ήρθα στην Αθήνα από ένα χωριό, την Μελαντρίνα αν έχει ακουστά. Εκεί με τη μάνα μου, μια μέρα μπαίνει στο χωριό ένα αυτοκίνητο και μας πήρε ό,τι είχαμε. Από άλλους πήραν κατσίκια, απ' άλλους λάδι, καλαμπόκια, μέχρι και σταμνιά πήρανε.
- Και πώς βρεθήκατε στην Αθήνα;
- Η μάνα μου ήτανε απ' όλο το χωριό η μόνη που δεν τα 'δινε με το καλό τα ζώα κι έφαγε και ξύλο από πάνω. Τους ντρόπιασε τους άντρες, τέτοια λεβέντισσα ήταν!
- Ε και...; Μου λέει.
- Ε, και; Τι και; Μετά δεν αντέξαμε άλλο εκεί, πάνε και τα ζώα και ύστερα από λίγο καιρό ήρθαμε στην Αθήνα σε μια θειά.
- Όλοι εδώ μαζευτήκανε, σχολίασε με σιγανή φωνή, μα δεν της κάκιωσα. Της τη φυλούσα να την ρωτήσω αυτή από πού ερχότανε, γιατί μας έκανε την πρωτεγουσιάνα, αλλά η λαλιά της έδειχνε πως ήταν απ' αλλού φερμένη.

Με τα πολλά-με τα λίγα, η Ουρανία με έμαθε να γράφω κιόλας. Όταν μου το 'πε γέλασα και δεν το πίστευα ότι 'ναι κάτι που το μπορώ και μήτε και μου είχε λείψει μέχρι τώρα. Μα ήτανε τόση η βαρεμάρα μέσα στη φυλακή, τόσες πολλές οι ώρες που έπρεπε να περάσουν, και ήταν τελικά ωραία που τα 'μαθα αυτά τα γράμματα. Και μαζεύνοντανε κι άλλες κοπέλες γύρω μας και βλέπανε κι αρπάζανε κι αυτές κάτι. Και δεξ ε; Μέσα σε δυο μήνες...όχι να πάω σχολείο πέντε χρόνια που πάνε κάτι άλλοι. Πάλι καλά λοιπόν που την πιάσανε και τη γνώρισα εγώ! Και το σφάλμα της βαρύ, δεν μπορείς να πεις, σε σχέση με το δικό μου που μόνο σερβίριζα Γερμανούς και Έλληνες σε παράνομες λέσχες, ήταν βαρύ το δικό της. Μα θα σου πω πιο μετά γι' αυτό. Ένα-ένα είπαμε.

«Εγώ, άρχισε να λέει την τρίτη μέρα της γνωριμίας μας, μη με βλέπεις έτσι που ξέπεσα τώρα, είχα ένα εστιατόριο στο Πέρα, ένα εστιατόριο, άλλο να στο λέω κι άλλο να δοκίμαζες τι μπορούσα κι έφτιαχνα με τα χέρια μου. Αυτό το «ένα εστιατόριο...ένα εστιατόριο...», το έλεγε

και έτσι όπως το έλεγε κουνιόταν δεξιά κι αριστερά σαν σκούνα και λιγωνόταν και μόνο στη θύμηση αυτού του Πέρα. Εμένα Ουρανία Ατζέμογλου με ήξεραν ως κι οι πέτρες απ' τα Ταταύλα και όλο το Μπαλουκλί και το Κουρτουλούς απ' της Ουρανίας δεν νταγιαντούσε να μην περάσει να φάει. Όλες καλονοικυράδες ήτανε βέβαια εκεί στον τόπο μου, μα ήξερα κι εγώ κάτι κόλπα αλλιώτικα, κι είχε πελατεία ως έξω να στέκουνται... άντρες οι πιο πολλοί που δεν ήξεραν βέβαια από μαγερικές. Και η κακή η μοίρα, η καλή η μοίρα δεν μπορώ αυτό ακόμη να το ειπώ, με έφερε στον Πειραιά. Αφού εμάς δεν μας έδιωξαν οι Τούρκοι, τι ήθελα εγώ σε ξένο τόπο μόνη γυναίκα; Ας είναι καλά αυτή η σχωρεμένη η πεθερά μου, η κυρά-Πάτρα που με ξελόγιασε. Και να έρθεις στον Πειραιά, που 'χω γιο της παντρειάς, που είναι άξιος και δουλευτής. Τι δουλευτής; Μια πήγαινε τρεις καθότανε, καλή του ώρα κι αυτουνού που να μην έσωνα! Και από δω με είχε από κει με είχε με κατάφερε η κυρά-Πάτρα.

- Έλα στην πατρίδα βρε κόρη μου κι άμα δεν σ' αρέσει μην τον επαίρνεις! Έλα να δεις και την Ελλάδα που τόσο την αγαπάς μα δεν την έχει δει ποτέ.

Με έδειξε και μια φωτογραφία του που ήτανε στρατιώτης. Όμορφος, κιμπάρης με φάνηκε, είπα να πάω να δοκιμάσω την τύχη μου στην πατρίδα που να μην πρόφταινα. Κλείνω το κατάστημα και κάνω το μεγάλο ταξίδι, το χωρίς επιστροφή, που να μ' αξιώσει ο θεός να γυρίσω στο Πέρα κι ας είμαι πάνω σε φορείο. Τον βλέπω, όμορφος σαν το σατανά! Παντρευόμαστε άρον-άρον και από την ξαπλωσιά και την τεμπελιά του βρόμισε το χνότο μας. Και στρατιώτης, διες, δεν είχε πάει. Σε τάγμα ανεπιθυμητών ήτανε, εξορία δηλαδή! Αντικοινωνικών στοιχείων! Σκοπός της ζωής μου έγινε να τονε χωρίσω τον κερατά, και τη μάνα του την Πάτρα που με γέλασε έτσι να τη συγυρίσω στην πρώτη ευκαιρία! Μα στην Πόλη ντροπιασμένη πώς να γυρίσω και τι να πω; Είπα πρώτα να πιαστώ εδώ λιγάκι, να κερδίσω κανένα λεφτουδάκι και να γυρίσω έπειτα. Δεν φανέρωσα σε κανέναν τα σχέδιά μου κι ο προκομμένος ο Στρατής, εδώ που τα λέμε, βάρος καθόλου δεν μου ήτανε. Τον λυπόμουν, όσο περνούσε ο καιρός, μου φαινόταν ένα ήμερο ανθρώπακι που δεν μπορούσε τις δικές μου τις κάψες ούτε να τις καταλάβει ούτε βέβαια και να τις ημερέψει. Σκάλιζε ένα οργανάκι και χανότανε με τις παρέες του στον Πειραιά.

- Δεν έχω ταλέντο σαν τους άλλους γυναίκα, μου έλεγε, να πουλήσω κι εγώ κανένα δισκάκι να κονομήσουμε, μα έχω καρδιά!

Τον καημένο! ήθελα να του απαντούσα ότι οι άλλοι έχουν και καρδιά και ταλέντο, γιατί μ' άρεσαν πολύ τα νέα τραγούδια που έμαθα από όταν ήρθα στον Πειραιά, μα δεν του το απαντούσα αυτό ποτέ. Με κούρασε γρήγορα η μιζέρια του λιμανιού και αυτή η ιδέα που είχε ο Στρατής, ότι έτσι είναι τα πράγματα κι εμείς θα είμαστε μια ζωή ο κατιμάς. Δεν είχα μάθει έτσι εγώ, είχα μέσα μου ζωή. Ούτε και τον ρώτησα ποτέ γιατί τον στείλανε 6 μήνες εξορία, κατάλαβα πως ή νταμίρες θα έκανε ή με παρανομίες θα έμπλεκε. Κι έτσι εξηγιόταν και η επιμονή της

Κυρά-Πάτρας, κακή της ώρα και Θεός σχωρέστην, να τον βάλει στον ίσιο δρόμο με μια ξενομερίτιστα προκομμένη.

Άνοιξα ένα ταβερνάκι στο Κουκάκι, Στρατής το ονόμασα, μήπως και τον φιλοτιμήσω να βοηθάει λίγο. Τους τράβηξα από τον Πειραιά, έχασε τις παρέες του και με καταριόταν πρωί και βράδυ. Θα βρεις άλλες καλύτερες, τον παρηγορούσα εγώ. Και πράγματι, το λίγο γρατζούνισμα που είχε μάθει, έφερε γρήγορα λίγη πελατεία του σιναφιού του. Η πελατεία αυξήθηκε και γρήγορα έκανα όνομα. Στης Ουρανίας θα φάμε έλεγαν, όπως παλιά! Κι έπιανα και λεφτουδάκια στα χέρια μου ξανά και πια δεν ήθελα να φύγω για την Πόλη. Πέθανε στο μεταξύ η κυρά-Πάτρα, έπαθε κόλπο. Είχα αρχίσει να συνηθίζω και τη μιζέρια του Στρατή, μου έφερνε και λίγο γούρι. Χασούρης και χασομέρης αυτός, έλεγα εγώ «πάνω μου θα πέσει η τύχη να 'χει πελατεία το μαγαζί και παράδες η τσέπη μου». Α.... η χασούρα του ήτανε το κάτι άλλο! Χρυσάφι να 'πιανε, κάρβουνο το παράδινε! Ούτε λαχνό σε λαχειοφόρο αγορά δεν αξιώθηκε μια φορά να κερδίσει. Μα δεν με πείραζε πια! Η κουζίνα μου να 'ταν καλά και σου τον κανόνιζα εγώ τον κύριο άμα είχα όρεξη άλλη στιγμή!

Ωσπου ήρθε ο πόλεμος... αμέσως ελλείψεις στην αγορά, πείνα ο κόσμος, άστεγοι στο δρόμο, γέμισε η Αθήνα σε ένα μήνα μέσα και κάθε μέρα οι εφημερίδες γράφανε για αυτοκτονίες. Μας βγάλανε το λάδι με την υποχρεωτική συσκότιση, κάθε λίγο και λιγάκι είχαμε διακοπές ρεύματος, διακοπές του τραμ, διακοπές νερού! Κι όλο να ακριβαίνουν και τα ρέματα και τα νερά. Ανατίμηση στην ανατίμηση οι θεομπαίχτες...τις διάβαζα κάθε μέρα στις εφημερίδες μα είχαμε χάσει το λογαριασμό με αυτά τα εκατομμύρια. Δεν ξέρεις τι τραβήξαμε, εσύ έχεις λίγο καιρό στην Αθήνα. Αφού τρεις μήνες πριν, απελπισία κόντεψε να με πιάσει, διαβάζω στην εφημερίδα: *Η συσκότισις της πόλεως των Αθηνών και των προαστίων είναι εντελώς ανεπαρκής. Η τελεία συσκότισις είναι απολύτως αναγκαία.* Λέω, τι ζεβζεκιές είναι αυτές Ουρανία; Ποιος τα λέει αυτά τα πράγματα και πώς θα τηνε κρατήσω ανοιχτή την ταβέρνα μέχρι να περάσει το κακό που μας βρήκε; Και πράγματι δεν έσωνα να την κρατάω για πολύ».

Έτσι μου τα 'λεγε κάθε μέρα τα βάσανά της η Ουρανία η αρχοντογυναίκα! Και μέχρι και μέσα στη φυλακή που πεινούσαμε χειρότερα απ' ότι έξω, γιατί μας τάζαν ελεϊνά νεροζούμια και ελάχιστη μερίδα ψωμί, αυτή έβρισκε πάντα τους τρόπους της να μας αβγαταίνει το φαΐ. Κάτι ψι ψι με τους σκοπούς, κάτι ανταλλαγές στα σκοτάδια με άλλους κρατούμενους, τη γλυτώναμε παρέα. Θυμάμαι ακόμη όταν πρωτοήρθε ήταν Δεκέμβρης που σου είπα πριν και πολύ γρήγορα όταν πια μέσα στη φυλακή γνωρίσαμε καλά ο ένας την πάστα του αλλουνού είπε:

- Μπα κακόχρονο να 'χουνε οι βενζεβούληδες επικήρυξαν τον ένα και μοναδικό Έλληνα που έβγαλε ο τόπος.

Το 'χε διαβάσει μόλις στην εφημερίδα, μια δυο μέρες πριν μπει και μου τα σιγοεξηγούσε. Κουτσά στραβά τα εξηγούσε, κουτσά στραβά τα καταλάβαινα. Μα ο Άρης έμαθα ότι πέρασε και απ' τα δικά μου τα μέρη λίγους μήνες αργότερα απ' αυτά που σου ιστορώ. Άντε, για να τελειώνω με την ιστορία της Ουρανίας και να σου πω μετά τα άλλα που θες... Βγήκαμε αντάμα τον Μάρτιο του '44 και έτσι όπως είχαμε συνηθίσει η μια την άλλη μου λέει έλα μαζί μου στο παλιό μαγαζί στο Κουκάκι που το έκανα σπίτι να κάτσουμε εκεί παρέα μέχρι να τελειώσει και τούτη η συμφορά.

- Ένα παράπονο σου 'χω βρε Ουρανία αδερφή και μάνα! Άμα δεν μου πεις κι εσύ γιατί σε έχωσαν μέσα πάει να πει που δεν με λογαριάζεις για ισάξιά σου. Έτσι της είπα και μου είπε κι αυτή τη δική της ιστορία. Φαίνεται ντρεπότανε, φαίνεται νόμιζε πως θα την έκανα πέρα...δεν ξέρω!

« Για να τα βγάλουμε πέρα στην ταβέρνα βάλαμε στη μέσα αυλή ένα κοτέτσι και το φυλούσαμε με βάρδια μια εγώ μια ο Στρατής. Βάλε τώρα με το νου σου να βάζεις το λύκο να φυλάει τα πρόβατα...Τέλος πάντων, ό,τι κόλπο ήξερα το έκανα, τι μαγειρεύα τις πορτοκαλόφλουδες και τις λεμονόφλουδες γιαγνί, τι μάζευα αξιμέρωτα σαλιγκάρια στην πρώτη βροχούλα -ως και το Στρατή έστρωσα-, τι βρήκα ένα φίλο και μου έφερνε χέλια και τα κάπνιζα μόνη μου -μου έμαθαν κι οι Αθηναίοι το χέλι...προπολεμικά ούτε ακουστά δεν το είχαν-, τι τράβαγα απ' την Ομόνοια μέχρι το Κουκάκι ένα κασόνι με προμήθειες για το μαγαζί που το είχα δέσει σε κάτι παλιόροδες από ένα παλιό παιδικό ποδηλατάκι; Τι να πρωτοθυμηθώ; Σκόρδα και κούμαρα τάζα τον κόσμο με χίλιες δυο παραλλαγές και να χω και το φόβο μην ξεκάνω κανέναν με τη νοθεμένη ζάχαρη και το γάλα που διάβαζα πως κυκλοφορούσαν. Καφέ τίμιο μου παράγγελναν κι έπεφταν τα μούτρα μου από τη ρεβυθάδα που σερβίριζα. Κάναμε όλοι το χαζό...και ευτυχώς που το κρασί χορταίνει και τον πρώτο καιρό τα 'χα άφθονο στο μαγαζί και χάρη σ' αυτό δεν ψοφήσαμε πελάτες και ιδιοκτήτες. Μα τι τα θες; Το μαγαζί δεν μπορούσε να λειτουργήσει. Το έκλεισα το καημένο. Κατέβαινα κάθε μέρα στην Ομόνοια με το κασονάκι που σου έλεγα. Το έκανα πάγκο υπαίθριο που λένε και πούλαγα ό,τι λιχουδιά μπορούσα. Έβγαινε το μεροκάματο και με το παραπάνω. Πουλούσα και κρέας. Γινόταν το έλα να δεις...η Ουρανία και τα φαγητά της άφηναν πάλι εποχή. Με έπιασαν μετά από καταγγελία ότι το φαΐ ήταν σκυλίσιο και απαγορευόταν λέει. Με δίκασαν και ισχυρίστηκα ότι μου το προμήθευε το κρέας άγνωστος. Έδωσα και μια περιγραφή. Εγώ τα έσφαζα τα σκυλιά, αλλά ήταν ζωντανά και ζωηρά. Στο λέω γιατί δεν ξέρεις εσύ τι επιτήδιοι κυκλοφορούσαν και σου πούλαγαν το ψόφιο για ζωντανό και το άρρωστο για φρέσκο».